

Régészeti kutatások Háromszék megye váraiban

(A közlésről)

FERENCZI Sándornak (1894–1945), a jeles régésznek több, Háromszék megye területéhez kapcsolódó munkája maradt kéziratban, ezek egy részét közli most az, aki szakmailag is örököse, fia, FERENCZI István. A „Barangolás Háromszék vármegyé régi váraiban” eredetileg román kiadványba készült (Vasile PÁRVAN hirtelen halála gátolta meg a közlését), ezért nyelvileg sokhelyütt át kellett fogalmazni, tömöríteni. Szemléltető anyaga teljes egészében megsemmisült a szovjet megszálláskor, amikor FERENCZI Sándorék kolozsvári házában több hónapig orosz katonák voltak beszállásolva. Alsósólyomkőre vonatkozóan is csak az 1936. évi terepbejárás összegzése maradt fenn, az 1944. évi kutatások anyaga teljesen megsemmisült. A Bálványosvárra vonatkozó fennmaradt szövegeknek (1942 – előzetes jelentés és ismeretterjesztő előadás; 1943 – előzetes jelentés) szemléltető anyaga részben őrződött meg (többek között a SzNM-ban). Közlésre kerül továbbá a SÓLYOM Miklósnak írt, illetve a HANN Frigyesnéől kapott kapcsolódó levél. FERENCZI Sándor életéről és munkásságáról több, mint indokoltnak látjuk a pár éve Pécsen megjelent ismertetőt, bár rövidített változatban újraközölni. Az 1910-es BÁNYAI János-fénykép kivételével a fényképfelvételeket FERENCZI Sándorné FARKAS Erzsébet készítette. (A szerk.)

(FERENCZI Sándor munkássága az elfelejtett erdélyi örökség része. A háromszéki várakra vonatkozó forrásközlés jó alkalom a restitúcióra. A következők a „Száz éve született FERENCZI Sándor, a PÓSTA Béla-féle kolozsvári régészeti iskola egyik elfelejtett, kimagasló alakja” című, a *Specimina nova dissertationum ex Instituto historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae – A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történelmi Társzékeinek Évkönyve* 1994, 1995, 221–235. oldalán megjelent méltatásának rövidített változata. Átvétele teljesen indokolt: nem Pécs feladata lett volna menteni az emlékezet köveit. Köszönet érte a pannóniaiaknak. A pécsi írás szignatúrája megtévesztő, a méltatás legnagyobb része a magyarországi kiváló művészettörténész, a HERDER-újság dr. BALOGH Jolán véleménye. A szerk.)

*

FERENCZI Sándor az Alsófehér megyei Zalatnán született, 1894. október 1-én. Atyja a háromszéki származású, írói hajlamú sepsiszentgyörgyi és szemerjai FERENCZI István református lelkész, okleveles szakközépiskolai tanár, lapkiadó, anyja sepsibaconi TÓKOS Gizella, az eredetileg szintén háromszéki származású gyulafehérvári református esperes lánya. Testvéreivel egyetemben nagyon gondosan nevelte. Fiuk kutató hajlama már a szászvárosi református kollégiumi éve alatt, korán megnyilatkozott. Ehhez fűződött minden, a múlt emlékeinek megmentésére irányuló törekvése.

Még első éves egyetemi hallgató korában írt első közlésményei egyikének címe: „FÁJI János családtörténeti adatai”. Húsz évesen így ír a naplóról: „...Egyszerű lelkipásztoré a napló, bár csak a maga gyönyörűségére, a maga mulatóságára írta össze, jegyezte fel a vele történt vagy vele valami vonatkozásban levő eseményeket, azért mégis, sőt talán éppen azért megbecsülhetetlen adatokat szolgáltat akkori művelődésünk rajzához, különösen a református iskolák, a református tanulók akkori életének, sorsának ismeretéhez. Középkorai tanulmányai végezté-

* FERENCZI Géza, aki évkönyvcinknek is kedves belső munkatársa, 1999. június 22-én töltötte 75. születésnapját. Úgy gondoljuk, Édesapja írásainak közlésével ünnepelhetjük meg legillőbben. Isten éltesse!

vel PÓSTA Bélának, Erdély legnagyobb magyar régészének nagyszerű kutatóintézetébe került. Ott nyerte kitűnő módszertani kiképzését és széleskörű, alapos tudását.

Már az első világháborús szolgálata idején igyekezett a régészeti jelenségeket is megfigyelni. E megfigyelések eredményei az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményének Dolgozatok című, évenként megjelent kiadványában láttak napvilágot.

Sok nehézség és viszontagság, kétszeri sebesülés után hazatérve múzeumi tevékenységében – többek között – a középkori „kincses város” kőfaragványainak találta szembe magát, a századforduló előtt és után lebontott házak kőajtó- és ablakkereteivel. Ebből a felette jelentős anyagból később ő alakított ki egyedülálló kőrégiséggyűjteményt a volt Erdélyi Országos Múzeum keleti szárnyának földszintjén.

Történésszemmel nézte a faragványok feliratait és a címereket. Így jutott el a kolozsvári Főter egyik legnevezetesebb, több évszázados épülete gazdáinak a felismeréséhez: WOLPHARD Adorján püspöki vikárius és WOLPHARD István kolozsvári főbíró építkezéseinek hitelesítéséhez. Ez volt az első jelentős lépés a kolozsvári kőfaragó műhely felismeréséhez. Ezen az alapon vissza lehetett következtetni a gyulafehérvári humanista központra és azon át Mátyás király budai udvaráig. Másrészt ez alapul kínálkozott a kolozsvári kőfaragás további fejlődése felkutatásához, irányvonulatának, jellemző jegyeinek a megismeréséhez.

Ifjú korának sokoldalúsága után egyetlen határozott törekvés vezette: minél alaposabban, átfogóbban megismerni Erdély múltjának az írott forrásokat nélkülöző korszakát. A föld felszíne és mélye, a kövek, a romok, valamint a kisebb leletek sokasága beszél erről. Tanulmányainak szabad választásában való akadályoztatása miatt más természetű tevékenysége bontakozott ki. Kutatásainak irányvonala: Erdély kora középkori története, ebben is főként két kérdéscsoport: az ősi székely rovásírás és Erdély kora középkori településtörténetének ügye. Mindkét irányban hallatlan módszertani gondossággal, szabatos-sággal, körültekintéssel és következetességgel

tört szándékainak megvalósítására. Így juthatott megnyugtató, valós eredményekre a bonyolult, nehéz kérdésekben is.

Első nagyobb, a nehéz élet-körülmények ellenére saját költségén megjelent műve „Az énlaki rovásírásos felirat” című értekezése volt. Ezzel az emlékekkel többször is és többen is foglalkoztak. A rovásírásos felirat nagy részét már régebben sikerült megfejteni. De – a sokféle kísérlet ellenére is – felette vitatható volt az egyik betűcsoport olvasata. FERENCZI lépésről-lépésre nyomozta ezt a sarkalatos kérdést. Először végigvizsgálta az addigi megoldáskísérleteket, és kimutatta elégtelenségüket vagy éppen téves voltukat. Majd nagyon széleskörű és mélyreható írástörténeti okfejtéssel folytatta kutatásait. Segítségével a kérdéses jelcsoport három tagját fejtette meg, ám az első jegy továbbra is feltáratlan maradt. Ennek a megfejtését családtörténetialapon kísérlete meg. Átkutatta a székelymuzsnai unitárius egyházközség anyakönyvét, és meg is találta a név megnyugtató megfejtését: DAKÓ. Majd továbbmenve, a kolozsvári unitárius kollégium irattárában az énlaki mennyezetfestő DAKÓRA is rábukkant. A kutatás számai egybefonódtak, s így kétségtelenné vált, hogy az énlaki istenházának mennyezetfestője és egyben a rovásírásos felirat szerzője egy és ugyanazon személy: MUSNAI DAKÓ György. Így nemcsak a rovásírás tudománya gazdagodott a hitelesen megfejtett szöveggel, hanem a művészettörténet is addig ismeretlen erdélyi magyar mennyezetfestővel.

FERENCZI Sándor az énlaki tanulmányban forráselemző szövegíróként, a betű- és íráseredet kérdéseit boncolgató kutatóként mutatkozik meg.

„Az egykori Kászsónszék régészete. A kásznai székelyek letelepülése és eredete” című következő értekezésében viszont a terepkutatás fáradságait vállaló régészként jelenik meg. A terepkutatás eredményeit részletekbe menő szövegelemzésekkel kötötte össze. Így hozza ki mind a bizonyosságokat, mind az eredménytelenségeket. Helynevek mind a mai napig helytálló, KNIEZSA István eredményeivel megerősített elemzéséből következtet arra is, hogy a 'kék

kendek' – „kászoni székelyek” letelepedése előtt dél-szláv népesség szállt a Kászoni-medencében.

„Vár” nevű helyeken végzett felületi szemléje során megállapítja: „.....Jelenlegi vizsgálataink alapján tehát csakis ORBAN Balázs véleményéhez csatlakozhatunk, sőt ki is kell egészíteniünk azzal, hogy Mocsvár, Bakmájvára és Kővár valószínűleg soha nem voltak várak. Szeteyvára azonban már emberi alkotás, még hozzá tagadhatatlanul erősség. Ámde mivel felülete feltűnően kicsi, nem tulajdoníthatunk neki különösebb jelentőséget. Kicsisége miatt nem tarthatjuk rendes lakóhelynek és nagyobb ingó vagyoni, jószágállomány oltalmazására is szolgáló fejedelmi, törzsfőnöki, főúri várnak, sem pedig a vidék lakossága mentsvárának (Zufluchtsort, Volksburg), legfennebb egy család, családközösség megerősített lakóhelyének, illetve áldozataik bemutatására szolgáló szent helyének. Kormeghatározásra felhasználható mindennemű anyag hiányában nem jelölhetjük meg korát sem. Legfennebb annyit mondhatunk, hogy a szittyá (= szkíta) és Szeteye neveknek ORBAN Balázs előtt feltűnt hasonlósága sokkal komolytalanabb, hogysen erre támaszkodva a vár szkíta eredetére gondolhatnánk...”

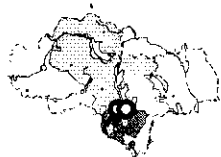
Azután rátér a sokkal fontosabb kérdésre: a kászoni székelyek betelepülésére és eredetére. Érkezése legelején roppant szellemes módszerrel osztja el a téves feltevéseket, – a keltezési helyekkel és dátumokkal – bebizonyítja az 1324. június 17-én keltezett oklevél hamisítvány voltát. Ezzel szemben – igen helyesen – döntő bizonyítéknak tartja a 12. század végére keltezett nagy-kászoni románikus (félköríves) jellegű keresztelődencét. Ennek következtében a templom-építést is a 12. századba helyezi. Mindennek alapján leszögezi, hogy a székelyek legkésőbb a 12. században megszállták a Kászoni-völgyét. Majd a helynevek részletes elemzéséből arra következtetett, hogy a kék-kend népet a Lápos–Szamos vidékéről telepítették át az új védelmi vonalra, a kászoni Ken tartományába. Ezután a kék-kend név értelmezésére tér. Részletes szóelemzéssel arra az eredményre jut, hogy a kúváren – kék-kend nevek besenyő törzset jelölnek.

„...Fejtegetéseink azt eredményezték, hogy a kászoni székelyek minden valószínűség szerint az előkelőségre nézve második besenyő törzs, azok kék-kend nevű maradványának utódai. Korábbi lakóhelyükről, a Nagybánya melletti egykori Keykus-potoka völgyéből és a Keykus-erdő-ből a XII. század második felében helyezték át őket a Kászoni-völgye felső részébe, mégpedig – határmenti elhelyezésüket tekintve – bizonyára az ottani határrezszek felügyelésére s – amennyire lehet – megvédésére...”

E két alapvető nagy munkáján kívül 1911 és 1945 között 61 kisebb-nagyobb tanulmánya, közleménye jelent meg; elhunyt után pedig még három; az utolsó 1951-ben, Constantin DAICOVICIU-val közösen írt kötetben. Tevékenysége czekekben az írókban is az erdélyi régészeti leletek, az erdélyi műemlékek felé fordult – a legrovidebb közlésben is a kutató tudós mély felelősségérzetével. Írt dáki és római régiségekről, a dáki várakról (Újvárhelyről–Gredisty-éről), népvándorláskori és kora középkori emlékeletről, majd középkori várakról, a Brassovia-várról a Cenketől, a brassai Szent Lénárd egyházzól, a besszarábiai–délmoldvai töltésvonalokról, az almakeréki oltárról. Foglalkozott Abrudbánya és Zalatna történetével, a székelyderzsi honfoglaláskori sírral, sziklakarcolatokkal, Firtosváralja ősi nevével vagyis Besenyőfalvával. Első írása nyomdokán többször tért ki családtörténeti kérdésekre. Méltatta egykori professzora, PÓSTA Béla munkásságát, kiváló kutatási eredményeit, és kiemelte hatását a fiatal kutatókra. Ismételten szót emelt az erdélyi műemlékek védelmében.

Közleményei a budapesti Archaeologiai Értesítőben, a kolozsvári Genealogiai Füzetekben, a Hunyad Megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyveiben, az Erdélyi Múzeumban, a kolozsvári m. kir. Ferenc József Tudományegyetem Érem- és Régiséggyűjtemény folyóiratában, a Dolgozatokban, a Pászortúztben, a Magyar Népből és napilapokban (Ellenzékben, Keleti Újságban), román és szász folyóiratokban láttak napvilágot.

Tudományos tevékenységéhez tartozott az ismertetések, bírálatok hosszú sora, szám sze-

rint 36 (1911–1937). Számba vette a román meg az erdélyi folyóiratok közleményeit, a külföldi kiadványokat: németeket, franciákat, úgyszintén a budapestieket, debrecenieket. Ezzel nagyon értékes tájékoztatást nyújtott az erdélyieknek.

Hasonló széles körben és változatosságban bontakozik ki FERENCZI Sándor tevékenysége, ha számba vesszük kiadatlan kéziratait, összesen 55 kész tanulmány kéziratát. Összegezve a kiadott (66) és kiadatlan (55) tanulmányait, valamint az ismertetéseket, bírálatokat (36), összesen 157 írását, munkássága teljes mértékben kirajzolódik előttünk.

Ismétlően a rovársírs kutatása áll kéziratos tanulmányainak középpontjában. Újból tanulmányozta a székelyderzsi meg a konstantinápolyi feliratot, felismerte a gyergyóditró-tászokteteji sziklakarcolatok rendkívüli jelentőségét. Másik kedves tárgyköre mindvégig az erdélyi várak kutatása volt. Újból és újból foglalkozott a dák várakkal és a római erősségekkel, különösképpen a dák uralkodói székhely: Sarmizegethusa régészeti helyrajzával. ORBÁN Balázs nyomán kutatta az egykori Udvarhelyszék különböző korú erősségeit. Külön tanulmányban értekezett a római tartomány határain kívül esett csíkbánkfalvi római éremleletről. Számos könyvtörténeti adatot gyűjtött össze, s ezzel nagy szolgálatot tett művelődéstörténetünknek.

Kitűnő történeti érzékét állandóan foglalkoztatták az erdélyi feliratok. Írt az aranyosgyéresi régi román fatemplom feliratáról, valamint Hunyad megyei feliratokról. A székely házak építészettörténeti kérdései is felkeltették figyelmét. Külön tanulmányban számolt be a Háromszék megyei Torja község régi faházairól. Helytörténeti tekintetben felette jelentős a zalatnai református temető régi sírköveiről készült bemutatója.

Egységben tekintve FERENCZI Sándor tudományos tevékenységét – a közölt és a kiadatlan tanulmányokat –, Erdély múltja széles távlatokban, hiteles történeti, régészeti tényekben jelenik meg előttünk.

• (FERENCZI István)

FERENCZI Sándor

Barangolás Háromszék vármegye régi váraiban 1926

Vasile PÁRVAN akadémikus, az Országos Régészeti Múzeum igazgatója az 1926. év nyarára azt tűzte feladatommul, hogy négy hét leforgása alatt igyekezzem bejárni, megfigyelni Székelyföld régi várait, mégpedig azért, hogy a Szászsebesi-havasok jellegzetes dák művelése vajon jelentkezik-e itt is, ezekben a várakban is az ottani sajátosságok köntösben?

ORBÁN Balázs fáradhatatlan szorgalmának hála, aki hatvan–hetven éve a bérces Székelyföld legelrejtettebb zugaiban eldugott vármomokat, várhelyeket is mind felkutatta, és amennyire tehetett, felmérte és közölte, az elém tűzött feladat oly óriási, hogy annak egyszerű meglátogatásához is legalább háromszor-négyszer annyi idő kellett volna... Emiatt nem végezhettem el az elém tűzötteteket. Sőt még magának Háromszéknek se tudtam minden, felszázát meghaladó régi várhelyét megvizsgálni. Csupán a Feketeügy és Olt közöttieket kereshettem fel.

A kutatások ásátások nélküli, előzetes szemrevételezések voltak. Ennek ellenére több tekintetben sikerült hozzájárulnom eme, annyira vitatott idejű várak kérdéseinek megvilágításához. Azt szeretném remélni: a kezdet nehézségeit legyőztem. A következő területek erősségeibe már könnyebb lesz elvergődni. Addig is azonban, míg tovább folytathatnám e vizsgálódásokat, hálámat kell nyilvánítanom Vasile PÁRVANnak, ama megisztizelő kitiüntetésért, hogy megbízott ennek az izgató kérdésnek a lehető legjobb megoldásával, másodsorú igazgatómnak D. M. TEODORESCU egyetemi tanárnak, hogy kutatásaim idejére készségesen engedélyezte a kért szabadságot. Azután KELEMEN Lajos tanár úrnak, aki több ízben támogatott tanácsával, KARÁCSONY János nagyváradi róm. kat. püspök úrnak, LESTYÁN József gyulafehérvári Batthyaneum-i igazgató és TULOGDY János kolozsvári református kollégiumi tanár úrnak, PÉNZES László lemhényi plébános, MÁTYÁS Béla csoportányi bíró, KOVÁCS Ferenc kiskászonai tanító, PÉTERFI torjai plébános, altorjai CSOBOTH János földbirtokos, FARKAS Mihály torjai kántor, MAGYAROSSY Ferenc alsócsernátoni, FERENCZ Sándor sepsibükszádi plébános, VASS Albert gidófalvi állami elemi iskolai igazgató, id. FERENCZI Ferenc sep-

siszentgyörgyi nagykereskedő, ifj. FERENCZI Ferenc cőfalvi földbirtokos, BITAY Béla kisborosnyai áll. el. isk. igazgató úrnak, Ion NÉSTOR múzeumi tanársegéd úrnak és, végül, de nem utolsó sorban a sok kőborlás minden fáradalmát, nehézségét, sőt, veszedelmét megosztó szeretett FELESÉGEMnek. Valamennyien legnagyobb előzékenységgel, meglepő szívességgel segítettek fáradságos tevékenységünk végzésében.

1–2. Veneturné vára és a Leányvár

A falusi nép Veneturné-varának nevezi a Bereck község keleti kijáratánál, az Ojtozi-hágó, -szoros irányából csörgedező Igaz–Bereck-patak jobb partján fekvő, négyszög alaprajzú erődítményt¹. Noha a székelységnek két (keresztes háborúk kora, Mátyás uralkodásának ideje) hatá-rozott időkkel szereplő történeti vonatkozású mondája² is fűződik hozzá, mégis – alapjában véve – semmi köze hozzá, mert, amint már ORBÁN Balázs megállapította, római katonai táborvár volt. Emil PANAITESCU ottani régészeti ásatásai igazolták ORBÁN megállapításait, hozzáadván azt, hogy – agyagedénytöredékek alapján – már a római foglalást közvetlenül megelőzőleg is tanyázhattak emberek, sőt – a legiok kivonulása után – a helybelieknek ideiglenes, többé-kevésbé megfelelő menhelyül is kínálkozott.

Emil PANAITESCU itteni meg a kevésbé keletebbre eső Leányvár ORBÁNTól is római emlékek mondott maradványai³ közötti ásatása és annak leírása⁴ – úgy gondolom – feleslegessé tette vizsgálódásomat és szükségtelenné teszi részletesebb összefoglalásomat⁵.

3. Almás-vára

Lemhény községtől északra, már Kézdiálmás határában, a Lemhényi-patakka egyesülő Ragadó- és Tiszafenyő-pataktól⁶ közrefogott hegytömbben, mégpedig a magaslat keleti oldalán, a Tiszafenyő-patak jobb partján, az 1106 m-es magaslatból eredő, kiinduló Várerőse nevű hegykiágazáson, a Lemhényi-patak utolsó malmától kb. két és fél km-re fekszik.

A szakirodalomban először KŐVÁRI László említi⁷. KŐVÁRI az adatait – röviden és tévesen – ORBÁN Balázsnak⁸ az akkor még csak kéziratossal művéből orozta el, s így illő, hogy utóbbi fáradhatatlan

kutatónak utólag igazságot adva, ORBÁNNak az aprólékos, megbízható adatait ismeressem részletesen.

Szerinte a Várerőse keletről, délről és északról nagyon meredek, sziklás oldalakkal emelkedik. Egyedül nyugaton függ össze kis hegynyakkal a „BENE Péterné”-nek hívtó hegygel. A várba vezető régi út nyomai a Várerőst dél felé határoló Várpatak medrében helyenként – ott ahol a folyóvíz sodoria tömbök még nem rontották el – még láthatók. Az út a Várpatak fejében a Várerőse oldalára kanyarodik, sziklába vájva, szelíd lejtéssel halad a kincsesők földülta vár előteréig.

ORBÁN Balázs felmérte és le is rajzolta a várnak akkor még meglevő maradványait⁹. Alaprajzának, leírásának megfelelően az erősséget a Vármező nevű, 82 lépés (61,50 m) széles hegynyaktól előbb külső, széles és mély árok választja el. Attól 15 lépésre (11 m-re) délre másik is húzódik. Ez azonban nemcsak az északi oldalon figyelhető meg, hanem – szemmel láthatóan – a nyugatira és a délre is áthúzódott, a vár útjáig. A belső ároktól 20 lépésnyire (15 m-re) vonul az erősség fala, de már jóval magasabb szinten, a hirtelen kiugró szirtfokon. A válogatott, lapos kővekből épített fal ölnyi (kb. 2 m) vastag s legépebben éppen itt, az északi oldalon áll, hol helyenként akkor még 7–8 m magas volt.

ORBÁN szerint az erősség két részből: alsó- és felső várból állott. A felső félkör alaprajzú volt s kisebb az alsónál. A félkör íve 60 lépés (45 m), a legszélesebb sugara 36 lépés (27 m). Északnyugati sarkában volt az őrtorony (?). Falai is még 4 öl (7–8 m) magasak voltak akkor, s a felső vár nagyobb részét foglalták el. A felső vár keleti oldala alatt – ott a hegy természetes sziklalépcsővel száll alább – lankásabb hegyoldalon terült el a jóval terjedelmesebb külső, helyesebben alsó vár. Leszámítva a felső várhoz tartozó részét, külső falának hossza 206 lépés (154 m).

ORBÁN két bejáratot gyanít. Az első, a főbejárat, ahová a már említett út vezetett, az erősség dényugati oldalán nyílt. Itt nagy, de négyszögű alaprajzú torony helyét ismerte fel. A másikat, a mellékbejáratot a vár északi oldalán keresi, ott, ahol a torony meg az alsó vár nyugati közfala között az erősség északi fala megszakad. Utóbbi azonban, mivel nagyon magas van – úgy gondolja – csak hágcsoval közelíthették meg, akárcsak az öregtoronyt. Ennek a bejáratát – mint az sokhelyütt szokásos volt – a torony

első emeletére teszi, mert a még jókora magasságban állott falakon sehol nem észlelt bejáratot nyílást.

GERECZE Péter 1906-ban állította össze a szakirodalmat.¹⁰

ORBÁN után és nyomán Iulian MARTIAN emlékezik meg az erősségről¹¹. Nála a várfal hossza 200 m-re rúg. A falak nagyon épek, átlag 10 m (?) magasságban még állnak. Szerinte mézshabarccsal kötött, nagy kövekből rakták. GYÁRFÁS Győző¹² és KÖNYÖKI József¹³ is említi nagyon röviden.

Saját megfigyelésem szerint ORBÁN adatai a szabatosabbak. Az állandó kincskeresés miatti rombolások következtében sok mellékkörülmény akadályozza a helyszíni szemlét. Így pl. a kaputorony (?) helyén most csak kőhalmaz látszik. Ahol MARTIAN adatai eltérnek az ORBÁNétól, ott kifogásolhatók. A falak most csak 2–3 m magasságig állnak. (ORBÁN is csak 7–8 m-re becsülte!) A hegyet alkotó réteges homokkőből fejtett lapos kőtáblákból rakott fal kötőanyaga nem mézshabarcs, hanem agyag. A falakon látható részek nem ajtók, nem is ablakok nyílásai, hanem valószínűleg csakis kincskeresők „remerk művei”.

A Várerőse meredek, ám nem teljesen elszigetelten emelkedik környezeté fölé. A kincskeresők föltárta felső része, főleg a felső várra jellemző, hogy nagyobb, több helyiségű épületek is voltak benne. A zömtorony belsejében, a fal kövein egészen határozottan látszik, hogy az épületet, legalábbis belsejét hajdanán tűzvész hamvasztotta el. Házigazdánk, GYERGYAI Tamás molnár elbeszélése szerint gyermekkorában (a múlt század hetvenes éveiben) egyes falrészeketeken még egészen jól látszottak a fehér meszelés nyomai. Ugyanő vastárgyakat is talált ottan. Ezek azonban – sajnos – elkallódtak. Nem vezett el azonban az – alighanem homoródhévízi¹⁴ szivacsos, hólyagos bazalttufából készült – őrlők felső része. GYERGYAI Tamás ezt a hegy oldalán lelta. Hozzá egészen hasonlót magam a Hunyad megyei kosztiesdi Cetățuia-n ásattam ki. Edénytörödéket nagyon keveset sikerült találnom. Sajnos, a meglevő sem elég jellemző. Egy részük valószínűleg a kései vaskorból (a La-Tène időből) való, világos szürke, korongolt. Más részük szintén ebből a korból való lehet: késő vaskori edényekkel előfordulni szokott, újabb kőkori és bronzkori hagyományokat megőrzött, helybeli, durva, kezdetleges töredékek.

Az erősség építtetési idejéről, hajdani uráról a környékbeli lakosságnak fogalma sincs. Még monda sem él most a nép ajkán. ORBÁN följegyzése szerint a nép akkor óriásoknak tulajdonította az erősség építését; szokásosan itt is kincseket kerestek. Most is változatlan hevedéssel kutatnak kincs után¹⁵, siettetvén az emlékmielőbbi megsemmisülését. Ugyancsak ORBÁN följegyzéseiből kell említenem, hogy az egyik kincskereső elbeszélése szerint egyszer, ásás közben, egyik sziklaüregeben másfél öl (kb. 2,85 m) hosszú embercsontvázakra akadtak. Ezek azonban első érintéskor összeomlottak.

ORBÁN Balázs szerint idejében még éltek némi mondai foszlányok. Egyik – tőle is homályosnak jelzett – monda Venetuné-varának jelzi, akárcsak a fennebb említett berecki római táborhelyet. A másik Almás-varának¹⁶ mondotta, s azt tartotta, hogy Kézdi-almás lakói e várból települtek le a mostani helységbe. Utóbbi hagyomány valódiságát igazolta az, amit ORBÁNnak mesélt el az ottjártakor nagyon éltes ember. Annak a gyermekkorában (tehát a XVIII. század végén – a XIX. elején) a kaputorony még épen állott, a kapu nyílása fölött írásos kő is volt. Szövegét azonban senki ember fia, még az öreg pap se tudta elolvasni, bármennyire is törte a fejét.

Az adatoknak a történelemmel való egybevetését egyelőre későbbre hagyva különösen szembevetendő tényként említem egyrészt azt, hogy az erősségnek csak árjai vannak, töltései nincsenek, másrészt azt, hogy az ORBÁNtól „térés hegynyaknak” mondott térség valójában föltétlenül emberi erővel, gondosan elegyengetett tereplépcső.

Itt, a vár közvetlen közelében ez az egyedüli tereppihenő. Fennebb azonban, Almás-várát az 1106-os magaslatlalt összekötő hegyháton, kb. feleúton, egymás mellett és egymás fölött, több kisebb-nagyobb, eléggé jellegzetes tereplépcső látható. Védőtöltésnek, falmaradványnak, edénytörödékeknek azonban **semmi** nyoma a felszínen. Magán „BENE Péterné mezején” a déli oldalon észlelhető meglehetősen terjedelmes tereppihenő, délnyugati szegélyén töltéssel. Kevéssel északabbra, az 1095-ös magaslatlaltól keletre ágazó, elszigetelt kis hegyoron ellenben ismét tereplépcsők figyelhetők meg, mégpedig két: felsőbb és alsóbb csoportba oszthatón. A hozzájuk vezető út nyoma is több helyütt fölismerhető, de ismét falyom és edénytörödékek nélkül.

Ki kell emelnem **ORBÁN** Balázs följegyzését¹⁷: a hegy téres fennlapján („BENE Péterme mezején”) – hagyomány szerint – bizonyos asszonynak volt erődített lakása, hova háborús időkben visszavonult kincsével. Ennek alapján **ORBÁN** onnan származtatja a hegy nevét, noha valószínűbbnek tartja, hogy ott a (Várerősen levő) erősségnek őrtornya állott. Segítségével a közeli Csomortány-várával kötötte össze magát...

Az említett 1106-os és 1095-ös magaslat közötti hegycsúcs nyugati oldalán régi útnyomok ötlenek szembe, sőt talán e részen is vannak még tereppihenők. Az út nagyon szelíd lejtővel száll alá. Helyenként egész határozottan jó (mondjuk mérnöki) telepítésű, felismerhető, hogy a hegy meglehetősen hirtelen kapaszkodóit szépen ívelő, csendesen emelkedő kanyarulatokkal akar-ták legyőzni. A 942-es magaslatig jól követhető.

4. Csomortány-vára

Csomortány helyeségtől északra, a Csomortányi-patakba a 630-as magaslatához hasonló Várpataka fejenél emelkedik a Várhegy (848 m). Tetejét: a Csuklyán-tetőt szintén erősség koszorúzza. A hegy keleti lábát az előbb Almás-várnál említett Ragadó-patak mossa. A patak torkolatától alig másfél km-re fölfelé van. A szabályos, kúp idomú hegy meglehetősen meredek, eléggé elszigetelten magaslik.

ORBÁN Balázs is megfigyelte¹⁸ már ennek az erősségnek a romjait. A várfal leomlott köveiből keletkezett gát-szerű töltést jól követhette mindenütt az akkor még sűrű erdőben is. A szabályszerű kőfalaprajzú, az előbbinél jóval terjedelmesebb erősség falának hosszát 417 lépésnek (313 m-nek) mérte. Északi oldalán meg, hol lapályos hegynyakkal kapcsolódik a tovább fekvő, Szénégető nevű hegyhez, hármás védőárokot figyelhetek meg.

GERECZE Péter, apróbb, számba nem vehető tévedésekkel, ennek is összeállította az irodalmát¹⁹. **KÖNYÖKI** József csak röviden említi²⁰, akárcsak **GYÁRFÁS** Győző²¹.

Iulian **MARȚIAN** ugyanazt írja²², mint **ORBÁN**. Ám téved abban, hogy ez is csak észak felől közelíthető meg, akárcsak Almás-vára. Nekünk ui. mindkettőt délkeleti oldalról sikerült megmászoznunk, sőt a Csuklyán-tetőt meglehetősen könnyen.

ORBÁN leírása jó. Ki kell egészítenem azonban azzal, hogy a Csuklyán-tető déli oldalán régi útnyomok vannak. A tető térsége föltétlenül emberi kéz alkotása; tereppihenőszerű felszíni alakulat az **ORBÁN** említette téres hegynyak is. Nem áll egymagában, mert fennebb, északnyugati irányban, a Fattyú-tető felé haladólág mintha még két vagy három tereplepcső látszanék. A déli oldalon, közvetlenül a fal mellett is van tereppihenőszerű térség. Külső védelmi elemként itt is csak árok húzódik. Töltések hiányoznak. Ásatás nélkül a falnál nem állapítható meg sem az: milyen széles (2 m?) volt, sem az hogy milyenképpen készült. Anyaga minden esetre helyi fejtésű homokkő. Omladéká átlag fél m-re emelkedik ki a környező talaj szintjéhez képest. Edénytöredéket vagy más, emberkéz készíttette apróságot fenn a hegytetőn nem sikerült találnunk; csakis lent, magában a faluban, hol **MÁTÁS** Béla másodbíró úrnak a település délkeleti kijáratánál levő telkén, szántás közben, ős- meg késő vaskori (La-Tène) edénytöredékeket vetett ki az eke.

Föltétlenül hangsúlyoznom kell azt, hogy míg Almás-vára fenn, a völgyfő közelében, meglehetősen rejtett helyen van, addig Csomortány-vára „szem előtt” volt. Hadászati jelentősége is számottevőbb: nem csupán a csomortányi és – jó messze – a lemhényi völgyet is szemmel tarthatta, hanem majdnem az egész Kézdi- és Orbai-szék területén, el tova a Bodzai-hegységig meg a Barcaságig, sőt – amint mondják –, jó időben, éles szemmel még Brassó fellegrát is ki lehet venni a távolság ködéből.

A nép körében erről az erősségről nem űrződött meg érdemleges hagyomány. **ORBÁN**nak is csak annyit tudtak mesélni annak idején, hogy Csomortány falu népessége talán e vár őrségéből alakult volna. **ORBÁN** fogalmazásának sugallata szerint azonban a nagy székely az Almás-vári adatot másolta ide tévesen. Az, hogy e vár Mihály vajda idejében elég nagy szerephez jutott Csomortányi-nemzetség családja lett volna, **ORBÁN** Balázs alaptalan, egyszerű föltevése, amiatt tehát az alábbiakban majd figyelem nélkül is hagyjuk...

5. Váréle Kiskászonban

Kézvisszentlélek településtől északra, kb. 10 km-re ömlik a Kászon vizébe az északkeletről foly-

dogáló, bal parti, Várpatak. Utóbbinak hegymenet két ágra: Kőbánya- és Kecskesósár-patakra szakadása között²³ magaslik ki meglehetősen meredeken, eléggé elszigetelten a Várpataka völgyén nagyon szépen uralgó és ennek völgyén le, a Kászon-patak völgyéig mindenütt szembe-tűnően kiemelkedő Váréle nevű hegy.

KÖVÁRI László mindkét könyvében ír róla²⁴, tévesen említve, mert Kézdiszentlélek többi erődítésével keverte össze. ORBÁN Balázs alaposabban utána nézett²⁵ az ügynek a helyszínén. Sikerült is megvilágítania egyes adatok hozzátartozását. Szerinte a kérdéses erősség a fennebb leírt, erdős hegyen feküdt. Alaprajza kérded: hossza alig 70 lépésnyi ugyan, de a vár falai akkor még 3–4 láb (0,9–1,2 m) magasságban állottak. Az erősség északi büttijénél, ahol a várat a hátrább levő, jóval magasabb Cecével hegynek köti össze, a falat háromszorosnak észlelte, s mindeniken kívül árok húzódott. A külső, a hegynek nehéz munkával való átmetésével nagyon megnehezítették a várhoz közeledést. Amint följegyzé, az erősség belsejének közepén levő, nagyon mély üregre a vár beomlott pincéjének tartották. A kincskeresésekről szóló mondáját nincs miért ismételnem, csak azt jegyzem meg, hogy a vár korszorúzta hegy aljában, szétszórta, hüvelyk vastagságú edénytöredékeket talált. Ebből valamikor ott létezett településre következtet.

GYÁRFÁS Győző Várhegy néven említi²⁶, de tévesen állítja azt, hogy helyzete részben Almás-várával rokon. GERECZE Péter Cece-vára névvel sorolta a magyarországi műemlékek helyrajzi jegyzékébe²⁷. E néven sem a lakosság körében nem ismeretes, sem íróknál nem szerepel. Valószínűleg ORBÁN adatait értelmezte tévesen. Iulian MARTIAN is tud róla²⁸. Adatait általában ORBÁNtól kölcsönözte. Új nála, hogy a falat mésszel kötve, nagy kövekből rakták. Kerületét 50 m-re teszi, s azt állítja, hogy az erősségbe észak felől út vezetett. A várat a völgyben létezett városka jellegvárának tartja. A városka föltevését a lenn levő őskori település okadatolja.

A Várélen volt régi várat először 1584. december 14-én említik²⁹. Az erdélyi kormánytanács ui. KÁROLYI Istvánnak az új szomszéddal való határegye-
netlenkedési ügyében BÁTHORI István lengyel királyhoz, együttal erdélyi fejedelemhez Gyaluból fölterjesztett jelentésében azt mondja, hogy az „egyik hegyen odafenn fényes vár is volt, kinek az kövében fenn

áll most, onnan egy patak jő ki és esik a Kászon-vizébe, vár patakának hívják”.

Megfigyeléseim ORBÁNt igazolják, adatai helyesek. MARTIANnak viszont abban van igaza, hogy a falat elég nagy kövekből rakták. Abban azonban már téved, hogy mésszel erősítették volna össze a fal köveit, mert annak kötő-anyaga bizony csak agyag. Azután meg ORBÁN a vár hosszát (azaz átmérőjét) mondta hetven lépésnyinek s nem a várfal hosszát, mert az erősség átmérője 50–52 m, a fal hossza pedig 80–85! Aztán meg a hegyháton sem igen észlelni út nyomát. A védőárkok legalábbis teljesen átvágják a hátat. Egyáltalán nem is nagyon hihető, hogy ott lett volna. Az út – valószínűbben – a Váréle aljába csörgedező két patak valamelyikének (inkább a Kecskéfüzes-patak) mentén, (ez ma járhatóbb) haladhatott föl, s onnan a védőárkok alatt kerülhetett föl a vár oldalába, mint pl. a lemhényvölgyi Almás-vár esetében is.

MARTIAN az erősséget és a Váréle aljában ORBÁN följegyezte edénytöredékek alapján fölített, őskori települést egymáshoz tartozónak, egykorúnak vélte.

Ezzel kapcsolatban semmit se mondhatok. A völgyben ui. nem sikerült föllelnünk sem a települést, sem az arról áruzkodó edénytöredékeket. Ásatással megállapított, jellegzetes művelődési réteg nélkül azonban nem merem annyira határozottan kimondani „városka” létezését, mint ahogy MARTIAN teszi, mert – a völgy keskenységétől, megtelepedésre kevésbé alkalmas voltától eltekintve – a fazéktöredékek másodlagos fekvésűek; legurultak a várból, tehát lemosottak lehetnek. Magának az erősségnek a felületén is nagyon kis számban sikerült találnunk néhány, kor meghatározásra teljesen alkalmatlan, nagyon kezdetleges gyurmájú, készítésű, durva edénytöredéket. Lehetnek bronzkoriak is, vagy pedig a fejlettebb korai vagy kései vaskor (a hallstatti vagy La-Tène korszak) finomabb agyagművelési készítményei melletti szokásos kezdetleges, helyi készítmények is.

6. Odojka-tető Kiskászonban

A Váréle maradványainak keresése közben fölmásztunk a (régii osztrák–magyar katonai, fekete-fehér térképlap) 920 jelzésű, Odojka nevű magaslat

tetejére is. Az a Várélétől nyugatra, a Várpaták meg a Kászon-vize között, azoktól északra, illetve keletre, nagyon meredeken, majdnem szigetszerűen magaslik ki a Kászon-rétjéből, hirtelen összeszűkítve az addig többé-kevésbé széles, térs völgyet. Végig uralkodik a völgyön.

A szakirodalomban ismeretlen. Tetején pedig a katonai térkép ábrázolta, meglehetősen szembetűnő, jókora, kb. 300 m hosszú, 150 m széles, tojásdad alaprajzú, nagyon jellegzetes tereppihenő van. A tereplépcső szélein se fal, se töltés. Éppen úgy a hegy lejtőjén se találtunk effélékre, sem a fölkapaszkodásunk, sem a leereszkedésünk vonalán. Ez természetesen nem mondatja azt, hogy sehol sincs. Tereplépcsők ellenben a Várpataka felőli oldalon láthatók, sőt az Odojka-tető meg a Váréle közötti hegykiágazások hátain is eléggé jellegzetes tereplépcsőket figyelhetünk meg. Közösségi életről árulkodó edénytöredékeket vagy másfél régiséget azonban – szorgos keresésünk ellenére – se sikerült lelnünk; ám. különösen az Odojka-tetői tereplépcsők föltétlenül emberkéz alkotásai³⁰.

7. A kézdiszentléleki Perkő

ORBÁN Balázs fennebb többször idézett művében³¹ a közvetlenül Kézdiszentlélek fölött, tőle északra magasodó Perkőről is említ, s elég részletesen tárgyal várát: Szentlélek várát. Szövegének könnyebb megérthetéseért részletes alaprajzot is mellékel...

Kászon-vize s az ugyancsak abba siető Esztelneki-patak közötti hegynyúlvány legdélibb, széltől, esőtől meredekre koptatott oldala viszonylag eléggé magas (148 m) kiemelkedése a Perkő. Fél km-nél hosszabb, átlag 100–150 m széles nyugat–keleti irányú, többé-kevésbé egyenletes felszíni fennsíkban végződik. E fennsíknak a nyugati, északi és keleti oldalán A A A-val jelzett régi várak, azon belül, azzal egyközűn B B B-vel jelzett, szabályos, kettős oromzatú földtöltést (falat?) észlelt. Ezek a védelmi létesítmények a hegyoldal hajlásait követve 430 lépés (322,5 m) hosszan öveztek a fennsíkot. A C C C-vel megkülönböztetett oldalon nem találta meg folytatását. Úgy gondolta: nem is volt, mert a hegyoldal sziklás, meredek volta elég védelmet nyújthatott.

Nyugati részén, Z-nél, a MIKES Antal-tól, védőszentjének tiszteletére emelt kápolna romjai látha-

tók. A keleti, nagyobb félben pedig, a D D D-vel jelzett helyen 80 lépés (60 m) kerületű, emelkedett helyecske van. Ezt a középkori szokásos dombozatnak (mottónak) tartotta. Rajta a vár zőrtornya (donjonja) emelkedett. A dombocska nyugati oldalán, E-nél valamivel lennebb fekvő, félköralakú, kis térséget, sőt ezen a balliumnak szertemállott alapfalvait is megfigyelhette.

A dombocskán most félköríves (románikus) fülést utánzó, öt tornyocskától tetőzött, ötkupolás templomocska emelkedik. Alaprajza négyzet alakú, szabatosabban a négyzetet oldalai közepén félköralaprajzú kiugrásokkal bővítették. ORBÁN valószínűnek tartja, hogy a zőrtorony anyagából, annak helyén épült. Jól lehet legközelebbi hasonmását a XII. századi regensburgi keresztelőkápolnában (baptisteriumban) találta meg, mégse meri annyira réginek tartani, hanem jóval későbbi utánzásnak. Szerinte ezt erősíti a nyugati oldalon levő kőajtaja is. Záródása egyenes. Szemöldökkövén NON EST / közbül kettős MORTALE QUOD címer / OPTO AO 1686 D 23 MART (Non est mortale quod opto. Anno Domini 1686. Die 23 Martii.) olvasható. A füzérrel összefont kettős címer egyikében (címertanilag jobb oldalon) a KÁLNOKI-címer: KS betűtől kísért koronából növekvő bárány, átnyilazott medve van. A másikban a gyergyószárhegyi LÁZÁRCsalád címere. Ugyancsak koronából növekvő, átnyilazott dámvadat látunk LE betűvel. A szemöldökkövet csinosan kifaragott, szép fejezetű korinthuszi féloszlopokkal ékített kőkapulábak tartják. A G-vel jelölt helyen levő kápolnácska remetelak. A kapu KÁLNOKY Sámuel és neje: gyergyószárhegyi LÁZÁR Erzsébet rendelkezésre készülhetett 1686-ban. KÁLNOKY ezzel valószínűleg töröcsvári diadalát akarta megörökíteni³².

Hol hosszabban, hol rövidebben KÖVÁRI³³, GYÁRFÁS³⁴, CSIFÓ Salamon³⁵, JANCsó³⁶, GERECZE³⁷ s MARTIAN³⁸ említi. Történetével viszont, az előbbieken kívül KEMÉNY József³⁹, LÁZÁR Miklós⁴⁰, SZABÓ Károly⁴¹ és CONNERTH János⁴² foglalkozik. KEMÉNY Zsigmond⁴³ pedig regényben örököltette meg annak nagyon szép részletét.

ORBÁN említette töltésekre nem akadunk a tetőn. Lehet, hogy a folyamatos mezőgazdasági tevékenység tette tönkre, de lehet, hogy oltártunkkor a még learatlan, magas gabona miatt nem figyelhetünk meg. A MIKES Antal-féle kápolna mindenestre a XVIII. század végéről való. Nevezett ui. ekkor volt Három-

szék főkirálybírája⁴⁴. A templomocská nem régibb a múlt századnál; hihetőleg a MIKES-féle kápolna romjaiból emelték. Jóllehet valójában most már semmi, a hajdani vár létét bizonyító jelenség nem észlelehető, erősségnek mégis okvetlenül kellett itt lennie, hiszen a környék minden időben folyvást lakott hely volt... Amellett eléggé elszigetelt volta, jelentékeny magassága, oldalainak meglehetősen meredeksége, védekezésére aránylag könnyen átalakíthatása miatt csakúgy „kínálkozott” váréptésére. Ha korábban esetleg nem is, de a vaskor valamelyik szakaszában kellett itt erődítésnek lennie, mert – mint PÁRVAN művéből is kitétni⁴⁵ – meg miként magam is följegyeztem: a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban⁴⁶, Kézdiszentkeresztről, Kézdiszentlélekről, no meg Kézdivásárhelyről is mind vannak emlékek ebből az időből, ráadásul ez a magaslát meglehetősen uralkodik a Kézdi-síkságon.

Ámbár KARÁCSONYI János hamisnak ítélte⁴⁷ az e várról is szóló középkori oklevelet⁴⁸, mégis valószínűleg tartom, hogy a jelzett korban is volt itt erősség. Ehhez fűződn még meg kell jegyezmem, hogy egyesektől a Perkövön állott régi várra vonatkozott XII–XIV. századi oklevelek közül a nem hamisak nem erre, hanem a horvátországi Körös megyei szentléleki várra utalnak⁴⁹. A XVI–XVIII. századi adatok pedig – minden látszólagos ellentmondás ellenére is – nem a Perkő tetején, hanem a csakis annak az oldalában lévő tereppihenőre építetett, várszerű TARNÓCZI–MIKES kastélyról szólnak. Erről azonban, újabb volta miatt nincs miért írnom.

8. Torjai Bálványosvár

A községen átfolyó Torja-pataka a helység nyugati kijárójától nem messze ketté ágazik. A nép az északi ágat Bálványos-pataknak nevezi. Bálványosvár romjai ennek az eredeténél, már messziről uralkodón kimagasló, nagyon meredek oldalakkal, teljesen elszigetelten égne meredő, kúp-idomú, hasonlóvá hegyen található. (A régi, fekete-fehér katonai térkép 1040 Bálványos néven tünteti föl⁵⁰.)

Bálványosvár maradványai régóta ismeretesekek, helyesebben szólva még el sem feledettek, hiszen még most is élnek a hajdan az erősségben lakott APOR-családnak az ivadékai. Fénykora a XIV–XV. századra tehető. Nem egy ízben ezekben az időkben

kelt oklevelek is említik⁵¹. A XV. század végén, a XVI. elején hagyja ott APOR Ilona⁵². A vár újkori történetének bemutatása nem feladat, csak éppen felsorolom a hozzá fűződő szakirodalmat: APOR Péter báró⁵³, LAKATOS István⁵⁴, TIMON Sámuel⁵⁵, KUNITS⁵⁶, OKOLICSÁNYI⁵⁷, SZEGEDI⁵⁸, BENKŐ József⁵⁹, csikszentmihályi SÁNDOR József hamisítványa⁶⁰, HAMMER⁶¹, KÁLLAY Ferenc⁶², SCHEINT Dániel⁶³, FERENTZI János⁶⁴, MARIENBURG Adolf⁶⁵, ÁROKALJI⁶⁶, J. F. NEIGEBAUER⁶⁷, KŐVÁRI László⁶⁸, IPOLYI Arnold⁶⁹, PHILIPPI⁷⁰, J. M. ACKNER⁷¹, LUPPA⁷², HUNFALVY Pál⁷³, ORBÁN Balázs⁷⁴, NAGY Miklós⁷⁵, a Vasárnapi Újság⁷⁶, MIKSZÁTH Kálmán⁷⁷, POÓR Antal⁷⁸, GYÁRFÁS Győző⁷⁹, CSIFÓ Salamon⁸⁰, GÖDRI Ferenc⁸¹, PASTEINER Gyula, illetve JANCSÓ Benedek⁸², GÉRECZE Péter⁸³, PÁLMAJ József⁸⁴, és végül Iulian MARTIAN⁸⁵ írja le, jól-rosszul a várat, tárgyalja – úgy-amennyire – történetét.

A várhoz fűződő érdekes mondatokat nem csak költeményekben énekelték, hanem JÓKAI Mór még regényt is írt róla⁸⁶. Meg kell jegyezmem azonban, hogy az erősséggel kapcsolatos események elbeszéléssel nem csupán a nagy magyar regényíróknak a képzelőtehetsége csapongott a lehető legmerészebben, hanem bizony a többi író javarészeének is... Éppen emiatt szükségtelennek tartom valamennyiüket ismételni. Egyedül FERENTZI Jánosnak és ORBÁN Balásznak a legrészletesebb, legalaposabb leírása alapján igyekszem bemutatni az erősség emlékeit, saját tapasztalataimat is hozzáadvam. Az te téveszem szem elől, hogy a vár XIV–XV. századi eseményeiről – hézagos – történeti adatokkal is rendelkezünk.

Bálványosvár tövét déli oldalon a hasonló nevű patak, nyugatról meg keletről az arról csörgedező Vár- és Suvadás-patakokcska mossa. Egyedül keleten csatlakozik a Cece-bércből induló s mellette elhaladó keskeny hegykiágazással: a Törös-fejével. Az eléggé kényelmes, alighanem az erősség régi útja e hegnyakon kanyarog végig, a várig.

A hegnyak oldalából égne meredő sziklaszálon az ódon őregtorony négyszögű alaprajzú, hatalmas építménye⁸⁷ tör csodásan az ég felé. Nem faragott, ám messziről annak vélhető, válogatott, lapos kövekből emelték. Nagyon jó minőségű, az építményt még manapság is szilárdan kötő mészhabarccsal erősítették

össze. Alapját sokhelyütt kivájt sziklába rakták. Egészen természetes, az alpnál valamivel (1,5 m-rel) szélesebb, mint felül. Oldalai 7,5 m hosszúak. Legépebb része 15 öl (28,5 m) magas. A falak 2 öl (3,8 m) vastagok. Emiatt a torony belvilága csekély. A földszinten bejáratnak, ajtónak semmi nyoma, noha az még mindenütt 3,5–4 m magas. Ablaknyílás sincs a megmaradt részeken, csupán „löresszerű” lyukak. Ezekbe erősítették az emeletek padlóit tartott gerendákat. Bejáratának tehát – középkori szokás szerint – az 1. emeleten kellett lennie. A gerendák lépcsőfokszerűen következő üregeiből ítélve négy emeletes lehetett. A boltív kezdete északi sarokban megőrződött részletének bizonyítása szerint a legfelső boltozott volt. A boltozatra épült negyedik emelet falát két lábnyival (32 cm-rel) vastagabban építették befelé. Északkeleti szögletében, a fal vastagságában, üregerű kerék fülke látható. Alja szépen faragott gyámkövön nyugszik. A fülkébe a boltívén áthajlott, kürtöserű, keskeny nyílás vezetett. A felső emelet belső lépcsője lehetett. A fal külsején észlelhető üregecskékből ítélve, az emeletet kívülről díszes erkély övezte.

Amint ORBÁN alaprajza mutatja: az erősség két részből: alsó és felső várból áll. A felső vár fala is a sziklának az öregtoronynál átlag 40 lábbal (12,5 m-rel) alább lejtő, délnyugati, enyhébben meredek oldalát zárja körül. A fal zömtoronyból s a sziklapárkány szélét 180 lépés (135 m) hosszúságban követve, északnyugat felől újra a zömtoronyhoz, szabatosabban hozzáépített kis, minden oldalról zárt helyiséghez (ORBÁN vélekedése szerint „kincstárhoz”) tér vissza. A várfal mindenütt a szikla peremére épül. Mindenütt szabatosan követi annak irányát, lejtését-emelkedését. Ahol a sziklaszál felülete jobban kidomborodik, ott a falat egybe építették, mégpedig olyannyira jól, hogy a hozzáépített fal a meztelen sziklától sem itt, sem a zömtoronynál, sehol se vált még el. Vastagsága ölnél (1,9 m) szélesebb. Helyenként még 3 öl (5,7 m) magas. Csak a legdélibb kiugrásnál hiányzik mintegy 15 m-nyi hosszán. A falszakasz – vívó-folyosóval környezett, fogrovátkosan végződő – felső része keskenyebb. Alsó részét gondosan vakolták. ORBÁN emiatt azt következtette, hogy az öregtoronynál meg a többi falaknál később épült, hiszen utóbbiak vakolatlanok. Az északi falrészlet meg a „kincstár” bezárta szögben van a szép, lapos kövekkel kirakott, fallal övezett „kút”. Akkori mély-

sege csak 2 öl (3,8 m); a hagyomány szerint azonban 300 öl (568!) lenne. A hagyomány „kissé” túloz, mert az erősség viszonylagos magassága csak 263 m (!). A hajdani tűzhányó kúp oldalában fakadó források is kb. 830–840 m magasságban bukkannak felszínre. Ha el is fogadnók valóságosnak a „kút” – különben elképzelhetetlen mélységét – akkor is legfönnebb csak 200 m-ről beszélhetnénk...

Az alsó vár fala 300 lépés (225 m) hosszú, s a felsőnél átlag 100 lábnyival (31 m-rel) fekszik alább. Telepítése, építési módja azonos az előbbivel. Csak abban tér el, hogy ezt nem vakolták. Falai átlag 1–2 öl (2–4 m) magas, tömör falak. Későbbi építménynek tartja. A fal bezárta tér felülete nagyon meredek. Korántsem elegyengetett felületű tereplépcső. Délkeleti végénél nyílik az erősség egyetlen bejárata; ORBÁN följegyzése értelmében itt nem volt külön kaputorony⁸⁸. Torony helyett egyszerűen a két fal végződését vastagították meg; befelé szélesebbre építették. Valószínűnek tartom, hogy ORBÁN ebben téved. Nemcsak tárgyi okok miatt valószínű, hanem mert FERENTZI János 1834-ben még látta a kapu bolthajtását. ORBÁN a kapuval kapcsolatosan azt véli, hogy a már APOR Péter említette, BENKŐTől a várplota ajtaja fölött idézett: Ladislaus APOR vojvoda Transsilvaniae szövegű feliratnak itt kellene lennie. Lehet, bár – ha a felirat nem koholmány – szövege kései latinságnak felel meg. A XIII–XIV. században nem biztos, hogy akárki el tudta volna olvasni! Aztán meg a feliratos kőlap ugyanúgy lehetett az öregtorony ajtaja fölött, sőt a felső várban is. ORBÁN ugyan azt állítja, hogy utóbbiban semmi épületnyom se látható, ámde – mint FERENTZI János SZEGEDI nyomán följegyzi, 1779-ben még látszottak a lakóházak, a kút nyomai, de 1804-ben, mikor ifjúként meglátogatta az erősséget, már csak a kutat, helyesebben esővíz gyűjtő gödröt, dúsan tenyésző jácintokat és tulipánokat talált. Harminc évvel később pedig már a kút is majdnem teljesen betömődött. – A várat különben nemcsak avatatlan emberi kezek rongálták szinte folyamatosan, hanem, főként, az e vidéken meglehetősen gyakori földrengések is. Ezek romboló hatását még a szélszélyes időjárás, no meg az omladékokon élősködő növényzet is segítette.

Az erősség keleti oldalán, kevéssel a fal alatt, Törös-fejénél határozottan szembeüelő tereppihenő látható. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum

A.715 lelt. szám alatt egy egész nyakláncot: 29 db korai vaskori (Hallstatt-kord), átlátszó üvegyöngyöt őriz innen KÖNCZEI Józsefné ajándékából. 6751. sz. a. pedig a sepsiszentgyörgyi Székely-Mikó-kollégium tanulói összeszedte, ugyancsak kora vaskori, hornyolt díszű edénytöredékeket láthatunk. Nekünk – sajnos – nem sikerült effajta maradványokra akadnunk.

A nép ajkán több rege is él a várról. Elsője szerint hatalmas tündér építette, mégpedig utóbb megkeményedett, eredetileg lágy kövekből. További monda szerint az óriás királynak arany hídja volt Bálványos-várról át a Büdös-hegyre. Szép leánya, kíváncsisága kielégítéséért, egyetlen lépéssel a Kézdivásárhely és Alsócsernáton közötti fele távolságra domborodó Póka-halmára lépett, hol a mezőn szorgoskodó emberek néhányát ekéstől, ökröstől kötényébe tevé, azt ott talált szép kis bogárkákat apjának bemutatni vitte az erősségbe. Ámde apja feddve intette: „Tedd le lányom, bocsásd szabadon a bogarakat, mert azok haragja megsemmisülésünket okozhatná. Kíméld őket lányom, mert ők utódaink lesznek...”

A mondák másik csoportja sokkal fiatalabb keletű. Első kettejük a székelységnek az ősi hit mellett az új, keresztyén vallás elleni küzdelmével kapcsolatos: itt aludtak ki utóljára a magyarok ősi hadistenének oltárai, idevaló volt az a pogány APOR fiú, ki testvéreivel együtt elrablá a már megkeresztelt MIKE Ilonát. E vár tulajdonosának, APORnak tartja a néphagyomány azt a hatalmas László erdélyi vajdát is, aki 1308-ban nemcsak elfogta Magyarországi királyát, a bajor származású Ottót, a magyar szent koronával együtt, hanem egy időre börtönbe is vettette. A történettudósok ugyan mind az utóbbiakat, mind az előbbieket egyaránt tagadják, ám néha a mesékben is rejtőzködhetik némi igazság. Néha pedig még a legnagyobb tudósok is tévedhetnek, kivált, ha előre készített elméletek Prokusztész ágyába akarják beszorítani a kezük ügyébe került anyagot...

9. Torja-vára Torján

Az előbbtitől valamivel délebbre, a Bálványos-patak meg a Torja-pataka összefolyásától kb. négy km-re, az utóbbi bal partján emelkedik a katonai térkép 878 m jelzésű magaslata. Nyugati oldalát a Bakszilás-, keleti lábát a Torjavár-pataka mossa⁸⁹. A hegy eléggé

magányos; viszonylagos szintkülönbsége is eléggé jelentékeny. Hadászati tekintetben azonban nem túl jelentős: nem uralkodik Torja-pataka völgyén. Meglehetősen rejtett helyen van, csak az alatta hirtelen kiszélesedő s réteket magába foglaló völgyfőben számít igazán jól védhető magaslatnak.

ORBÁN Balázs „körteidomúnak” (alaprajzúnak) mondja a hegytetői erősséget⁹⁰. Hegyesebb vége délnek, a szélesebb meg északra irányul. A vár belsejét övező töltést 360 lépés (270 m)nek mérte, s szavai szerint a „falakatnak csalhatatlan nyomait tünteti elő”. A hegy meredeken lehanyatló ormára emelték a töltést, emiatt árkokra se hely nem akadt, se szükség nem volt. Az északi oldal azonban kivétel. A Csiklony-tetővel összekapcsoló keskeny hegynyakat 4–5 öl (3,5–4,5 m) széles védőárok vágja át.

Az erősség belsejét sűrű erdő borítja, s ez – látszólag – romok halmazában gyökeredzik. A vár csúcsán túl a hegy csúcsáig terjedő, kb. 160 lépés (120 m) hosszú, 50–60 lépés (37–45 m) széles „fenntér” (teraszt) figyelhet meg. Rajta régi építkezések homályos nyomai látszottak. Ezekből azt következtette, hogy itt a külső vártól fedezett, zömtornyával (?) visszavonulási erődöt alkotott ballium lehetett.

KÖVÁRI⁹¹ ugyan ORBÁN előtt, de mégis annak a nyomán számolt be erről az erősségről. Szerinte Dózsa várának nevezik. Hogy mi alapon állítja, azt nem árulja el. Érdeklődtem ugyan e név felől is, de senki ekként, csak Torja-váraként ismerte.

Alaposságára nagyon jellemző: ott, ahol nem ORBÁNtól kölcsönözte adatait, képzelete után igazodva írta, hogy erdő alatt van s helye kaszáló. Esetleg is felsorolja⁹², de egyáltalán nem biztos. IPOLYI Arnold is tud róla⁹³, írván, hogy a romok nagyon régiek, de nem rómaiak. GYÁRFÁS Győző⁹⁴ meg KÖNYÖKI⁹⁵ csak szokott nevének ismeri, GERECZE Péter pedig, KÖVÁRI után, tévesen indulva, mindkét nevet használja⁹⁶. MARTIAN ORBÁNt kivonatolta ugyan, mégis bővítette azzal, hogy a várfalat mésszel kötött kövekből építették s északról út vezetett az erősségbe⁹⁷.

Saját megfigyelésem szerint a 878-as magaslat tetején meg nyugati oldalán nagyon jellegzetes terepíhenő van. A déli oldalon, közvetlenül alatta is még három, kisebb, de jellegzetes tereplépcső látható. Az északi lejtőn szintén vannak tereplépcsőre emlékeztető, menedékesebb részek, ám ezek nem válnak ki olyan

élesen. A tető síkja, illetve annak északi és nyugati oldaláról említett tereplépcső alatt, de nem annak a szélén, hanem valamivel külsőbb, a terasz szélén levágott földből emelt töltés húzódik. A hegy nyugati lejtője valamivel enyhébb, a keleti oldala meredekebb. E két oldalon, kívül a töltésen, egyikén se láttam terepihenő-szerű felszíni alakulatot.

Edénytöredékeknek híre-pora a felszínen. A töltést is sokkal inkább gondolom földtöltésnek, mint földdel takart falrészletnek, mert éppen olyan szabályos domborodású, mint a bogárhátú töltések szoktak lenni, s aztán kőnek, kőfalnak nyoma sincs a helyszínen. A felső tetőn sincs falmaradvány, mert az ott szemlélhető földfelszíni alakzat valójában a hegyet alkotó réteges homokkőnek eső kimosta, kicsipkézett – a valóságos falhoz hasonlító – sziklatuskói. Eszerint MARTIAN mészharcosok fala nem létezik. Éppen így hiányzik a várhoz fölvezető út is, mert a hegy oldalán, szabatosabban a hegynyak részén, a Csiklom-tető felé most is vannak ma is használt utak. Közülük azonban nem nagyon sikerülne kiválasztani a vár hajdan járt, valóságos útját. Ma járatlan részen pedig sehol, semmi útnyom nincs.

Íróink semmit se tudnak az erősség múltjáról. Az ORBÁNtól följegyzettek szerint Torja-várában őriás lakott. Egyetlen lépéssel lépett Barra-mezejére. Az pedig Torja-vára meg a torjai Bálványos között kb. fele távolságon emelkedő, kb. 1000 m magas tető. Hagyomány szerint itt őrtorony állott, s innen tűzzel és zászlóval jelezték az ellenség mozdulatait.

E hagyományra tekintettel Barra-mezejéig végig gyalogoltunk a hegyháton. A szép kaszálon őrtoronynak most semmi nyoma. Esetleg mégis lehetett (?), mert a tető eléggé lapos felszínű. Ilyesmikre emlékeztető terepalakulatok egyébként útközben a Csiklom-tetőn meg a Torjai-hegyen is vannak.

Szintén ORBÁN följegyezte néphagyomány értelmében „a Piripó-hegyen át a Begyenkö-völgyön lejutó taligaút, a Bálványos- és Torja-várát egybekötő régi út volt”. ORBÁN egyszerű hegyi ösvénynek mondja, nem járta végig. Magam – sajnos – szintén nem járhattam be, pedig nagyon szerettem volna tisztázni mibenlétét. A hagyománynak – mindenesetre – valami magjának kell lennie, mert hiszen a torjaiaknak egészen természetesen ott a Bálványos-patak völgye s így – ORBÁN állítása szerint – Torja-varának meg

Bálványos-várnak egykorúsága mellett szólna ez a megfigyelés...

10. Óskori településnyomok Torján

Bár nem tartozik szorosan se Torja-vára, sem általában az erősségek tárgyköréhez, mégis említenem kell, hogy Torja községben, mégpedig AI-Torján, a Torja-pataka jobb partú (déli) padján, a templomtól délkeletre is meg északnyugatra is kb. 1-1 km kiterjedésben terjedelmes óskori településnek kellett lennie, mert az istenházától délre, FARKAS Mihály kántor tagjában jelentékeny mennyiségű, erősdí-jellegű festett, illetve ezzel a festett edényművességgel járó festetlen edénytöredék hever a felszínen. Maga a település már aligha háborítatlan, aligha létezik, mert a régi földtulajdonosok leszántották a meredek partot. Mivel az őslakók kunyhóikat rendszerint folyópadok szélén építették, azokat – minden bizonnyal – régen megsemmisítették már⁹⁸.

A pad másik oldalán, altorjai CSOBOTH János telkének közepén – CSOBOTH színes elbeszélése szerint – két középszi tetradrachma került napvilágra. Egyiket a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményének ajándékozta. Ezt, sajnos, nem láthatam. A magának megtartott másiknak az előlapján jobbra néző, borostyán koszorús, két szőlőfürtös Bacchus fej van. Hátlapján viszont a jobbajával furkósára támaszkodó, balra néző, megkoszorúzott fejű Héraklész-t látjuk, amint baljában oroszlánbőrt tart. Héraklész botja és ballába között: M. Az érem felirata: ΗΡΑΚΛΕΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΟΝ⁹⁹. Ugyanott, de a kerítés mellett, másfél m mélységből, ugyancsak kerít munka közben került elő, jelenleg szintén a Székely Nemzeti Múzeumban, 2117. lt. sz. a.¹⁰⁰ őrzött, hornyolt díszű, kora vaskori (hallstatti-jellegű) edénytöredék, továbbá ugyanoda jutott újabb kőkori agyagedény, valamint a telek északi oldalán még két bronz sarló és egy füles-tokos véső¹⁰¹. Ugyanerről a telekről a Székely Nemzeti Múzeumba került (még beszámozatlan anyagában levő) edénytöredék. Díszítése alapján újabb kőkorinak kellene vólnem, ám fülének kiképzése miatt inkább bronzkorinak, mégpedig annak is a végső szakaszából valónak kell tartanom.

Carl GOOSS¹⁰² is említi AI-Torjáról az Erdélyi Nemzeti Múzeumba került, 80 cm hosszú bronz

kardpengét. Markolatnyújtványa lapos, az eredetileg ráerősített fa- vagy csontmarkolat hiányzik, ezeken kívül magántulajdonból Quintus Rufus MINUCIUS (i.e. 197.) denariusról tudunk. Hogy ezek a most jelzett településeken vagy pedig a község területén hajdan létezett más településeken kerültek-e elő, azt már nem állapíthattam meg.

11. Felsőcsernátoni Csonkavár

Felsőcsernátontól nyugatra, a Nagypatak és Ikapatak találkozásától völgyment a Csernátoni-patakról beszélhetni¹⁰³. Az előbb megnevezett két folyóvíz közén meglehetősen hosszan elnyúló, mindenütt nagyon keskeny, Várberc élének nevezett hegynyúlvány emelkedik. Ámbár viszonylagos magassága eléggé csekély: 30–40 m, úgyszólván mindenfelől meredeken emelkedik ki.

A Várbercén levő romok legrégebbi írásos említése – mint alább majd szó esik róla – a Csfki Székely Krónikában olvasható. Ha hamisítvány is, annyi azonban mégis bizonyosnak látszik, hogy a romnak a krónika koholása idejében, a 18. század végén már okvetlenül közismertnek kellett lennie, hogy ráhivatkozással annyi mindent kitalálhassanak...

SCHEINT Dániel¹⁰⁴ – tévesen – a közeli Hegyes-hegy töve mellől jelzi Csonkavár maradványait. FERENTZI János leírása¹⁰⁵ öt évvel későbbi. Meglehetősen részletesen beszéli el a várhoz fűződő mondákat. A valóságos állapotot illetőleg pedig arról tudósít, hogy az erősséghez csigavonalasan fölkapaszkodó út akkor még mászható volt. Ezen haladva, a hegyélen két „sáncot” talált; ezek a hegy két oldalán a völgyig követ-hetők. A tőltesen belül (északra) 17 m-re emelkedik a déli torony. Magassága a déli oldalon 836" (16,2 m); a rongáltabb oldalon 646" (12,7 m). Alapméretei ugyanazok; ezeket ORBÁNNál, alább idézem. A bejárat 1,56" (3 m) magasságban nyílt. A följáratot tartott gerendák fülkékcskéi akkor még jól látszottak. Az ajtó alatti, három m-nyi falrész az 1802. évi földrengéskor beomlott. A felső emeleten, belül még helyükön álltak kőlépcsők. Ezeken a torony tetejéig föl lehetett kapaszkodni. Ám az északi toronynak ő is már csak az alapját látta. A várfalat meg az északi oldalába vágott védőárkokat csak éppen említi. FERENTZI az erősség legibb nevéként Ikavárat jelöli meg ugyan s a Csonka nevet tartja újabbnak, mégis abból, hogy az Ikavár

nevéről s a hozzá kapcsolódó események közlésekor, forrásként, mindig SZÉKELY Mihály: Székelyek Constitutioi című művére hivatkozik, tehát nem hagyományra, hanem arra, ahol először jelent meg nyomtatásban az annyi zavart okozott, tévhitet keltett hamisítvány, az tűnik ki egyrészt, hogy eredeti, igazi neve Csonkavár – miként SCHEINT is említette, míg Ikavár csak a hamisítvány hatására ragadt rá, azután az Ikához kapcsolódó kérdéseknek helyben semmi emléke, gyökere se tapasztalható.

ORBÁN Balázs a Várberc éléről jegyezte fel¹⁰⁶ s azt elég hű alaprajzban és meglehetősen gyenge fametszetben be is mutató. Alaprajza és leírása szerint a vár hosszúsága, körded idomú volt. Falai ölnyi (1,9 m) vastagok. Helyenként még 3–4 ölnyi (5,5–7,5 m) magasságban állottak. Mindkét oldalon a fennsík peremére rakták kb. 480 láb (15 m) hosszán; egymástól alig 28 láb (9 m) távol, egymögözen, mígnem két végükön hegyes szögben záródtak.

A déli hegyesszögben jelentékeny magasságú kerek alaprajzú, hengerdedtestű torony áll. Az ott eső lelt alapfalak alapján északi végében is gyanított egy az előbbivel alakban és terjedelemben egyező, más kör alaprajzú tornyot. Ide helyezte a bejáratot s a várkút is. Az erősséget egyébként mind a déli, mind a északi végén a hegynyúlványnak jelentékeny mélységig való átmetszésével is megerősítették. A vár belsőjében, a sűrű mogyoróbokrosban, az erősség falán ma az öregtoronyon kívül semmi épületnyomot nem talál csupán kincskeresők töméntelen gödrét.

Az erősség déli végében búslakodó öregtorony a falakhoz képest szembetűnően jó állapotban maradt kései korokra. Alaprajza kerek. Kerülete alul 123" (23,7 m). Magasságát 8–9 ölnék (15–17 m)-re mérte, de eredetileg ennél jóval magasabb volt, mer 1802. évi nagy földrengés ledöntötte felső részét. Ott lakók 12 ölnék (22,75 m-nek) mondták magagát. Falának vastagsága kb. 1 öl (1,9 m). Belvilágát átmérője 148" (3,4 m). Külsőalakját tekintve ORF csodálkozását váltotta ki, hogy alul kissé kihalasztott közepetájáig lassan összefébb szorul, hogy felső részén csuporszerűleg újra kidomborodjék.

Bejárata az I. emeleten volt. Ott a földtől ölnyre (3,8 m) magasán köríves ajtónyílás tátor Belseje emeletekre oszlott. Megfigyelhette a padcattartott gerendák üregeit, sőt a lépcsőföljárat mar

nyait is megtekintette. A harmadik emelet boltozott. Az apró kövekből készített, nehézkes boltozat az ő idejében még ép volt, csak közepén tátongett a felső résszel való közlekedést lehetővé tevő nyílás. A boltív fölött akkor már csak egy emelet volt, de gyanúja szerint még egy lehetett, s így az öregtorony virágkorában négy emeletes volt.

A falak csak mésszel összefogott kőből épültek. Mindenesetre gondosabb építésre, finomabb ízlésre vall, hogy a fal külső színehez (felületéhez) tetszetős köveket válogattak s ezért – nem közvetlen közelből tekintve – úgy tűnik, mintha faragott kövekből építették volna.

KÓVÁRI, ORBÁN után többé-kevésbé hűbánsan, mindkét könyvében ír róla¹⁰⁷; JANCÓS Benedek, beszámolója keretében¹⁰⁸, képen mutatja be a Csonkatornyot. GYÁRFÁS Győző nemcsak említi, de szép képen mutatja be mind a Csonkatornyot, mind a Várbérc élet¹⁰⁹. GERECZE Péter a várhoz fűződő irodalmat állította össze¹¹⁰ majdnem teljesen. KÖNYÖKI is ORBÁN alaprajzát veszi át¹¹¹. MARTIANnál is szerepel¹¹². Nála – ORBÁNhoz viszonyítva – új adat az, hogy a falak átlag csak 3 m magasságig állanak, továbbá a fal köveit forrómésszel kötötték össze. A Csonkatorony magasságát 15 m-re, kerületét 25 m-re teszi. Falvastagságát 2 m-re becsüli; belvilágának átmérőjét pedig 2,7 m-nek írja, végül azt állítja, hogy a torony testén rendszertelenül kis ablakok (a gerendák üregei) is voltak.

Megfigyelésem szerint ORBÁN adatai – ha nem is teljesen szabatosak –, de meglehetősen jók. A falak természetesen már nem olyan magasak; vastagságuk 2 m. Átlagosan szépen, egyenesen, egyközűen haladnak, egymástól 22 m távolságra, kerületük kb. 300 m. A falakat alkotó köveket agyaggal (?) erősítették össze. Ahogyan a felszínen látni: a vár végei nem zárnak be hegyesszöget. A végeken levő árkok alapján ítélve valószínűbbnek tartom, hogy az északi vég szögletes (éles vagy lekerekített derékszöget zárt) az itt levő toronnyal együtt, déli vége ellenben határozottan félkörívben végződött.

Az erősség belsejében egyébként épület nyoma nem vehető ki. A környékbeliek se tudnak innen előkeríteni régiségekről, még a nagymérvű kincskeresések ellenére sem. Nekünk is csak alig néhány edénytöredéket sikerült összeszedgetnünk. Jellegtelenebb, újabb kőkoriak is, bronzkoriak is lehetnek. Az ala-

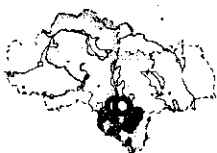
csony, keskeny hegyélre tekintettel nincsenek terepi-henők. A vártól 1,5–2 km-re azonban mintha volnának emberkéz alkotta tereplépcsők?

MARTIAN téved a fal kötőmódját illetőleg: a Csonkatorony köveit mész tartja össze, a vár falait azonban csak agyag. A toronyból töle említett, „rendszertelenül elhelyezett apró ablakocskák” pedig nem „ablakocskák” hanem az emeletek padlózatát, továbbá a falépcsőket tartott fagerendák elhelyezésére rendelt üregek.

Felsőcsernáton most érintett emlékeiről egyik írója se mutat be valós értékű történelmi adatot. ORBÁN Balázs, KÓVÁRI László – a Csíki Székely Krónika alapján¹¹³ ugyan felsorol történelmi adatokat, arra való tekintettel, hogy SZÁDECZKY Lajos kutatási eredményei értelmében a Csíki Székely Krónika – szinte teljes egészében – XVIII. század végi hamisítvány¹¹⁴, azt hiszem felesleges tárgyalnom Ika meg Uopulet rabonbán családi viszályait, eseményeit, mindamelllett, hogy ezek – főleg a krónika alapján született verses regék hatására – meglehetősen fölszívódtak a környék mai mondavilágába...

A FERENTZI János följegyezte monda szerint „tündérkirály építette ki – nagy, szárnyas ember alakjában – Csernáton alsó (!) erődtemplomára, holdvilágos éjjeleken leleszállott, szárnya kelve viszont elrepült”. E tündérkirály emlékezete s az alsócsernátoni váron való megjelenése a mostani (1926. évi) öregek gyermekkoráig élt! Ezek az idősök a tündérkirály váratlan megjelenhetése miatt félve mentek iskolába. – „A tündérkirályok után óriások birtokába került. Egyikük könyökének, nyújtott karjának s keze ujjainak helye máig is látszik az erősséget hordozó szikla felületén, ámbár FERENTZI szerint – maga mondja – egyáltalán nem sikerült megtalálnia a nyomokat. Az óriások elköltöztével megüresedett várban, utoljára a romok között lakni szerető nagy kígyó szállásolt. A patakba lecsúszva ivott s a nagy csörgéssel küszört vissza az erősség falai közé”.

A monda más, ORBÁN följegyezte változata úgy meséli el, hogy „Ika rabonbán után nagy, szárnyas ember, óriás költözött az erősség falai közé, ki egyszer, haragjában, olyat ütött a vár sziklájára, hogy öklének benyomódott helyét még akkor is mutogatták. Kedves óriás lehetett, mert gyakran repülgetett a csernátoni istenháza tornyára embereket rémitgetni.”

További monda azt regéli, hogy hajdanán óriáskígyó lakott a várban. Akkorra volt, hogy farkával körülölelte a tornyot, fejével meg a patakba nyúlt le szomját oltani. Máskor pedig azért hajolt le, hogy az arra járókat várába kapja föl. Idegen lovag, hosszas tusa után azonban megölte. Utóbbit ORBÁN a Szent-György legendával véli összekapcsolandónak. Magam is úgy vélem, annak többé-kevésbé torzult, helyi változata. Az előbbit az ősi pogányság s az új keresztyén küzdelem elmosódott, halvány emlékének gondolja. Valószínűleg igaza van, bár az se lehetetlen, hogy a szárnyas óriás valójában hatalmasabb kényúr lehetett, aki tornyos fészkeből csapogatott le a falu szorgos lakóira. Sőt még az se lehetetlen, hogy az ősrégi Minotaurus-legendának szintén nagyon elkorcsult, teljesen átalakult, kései hajtása. Ilyenek, el tova Germania hideg hegyeiig, többhelyütt is föltalálhatók¹¹⁵.

Eltéktintve az alsócsernátoni református istenháza dombja körüli magaslaton létezett, de negyedszázaddal korábbi földmunkálatokkor megsemmisített erődí-jellegű településtől, a Csernátoni-patak völgyébe több időszaknak több helyen fedezhetők föl emlékei. Így ugyanazon a templomdombon kora vaskori (hallstatti)¹¹⁶, kései vaskori (La-Tène-jellegű) és római kori emlékeket¹¹⁷ is leltek. A szőlőtelep aljában LÁSZLÓ Ferenc ásatta ki a Székely Nemzeti Múzeumban 3173. lt. sz. a. őrzött késő vaskori „csiszolt” edényszárnyat. Alsócsernátonból származik a 2758. lt. sz., egyfűlű La-Tène csupor is. Az említett gyűjteményben őrzött, vasból alakított késő vaskori (La-Tène-kori) baltát ellenben Felsőcsernátonból aján-dékozta be VÉGH Ignác. Ugyancsak Felsőcsernátonban, sőt éppen az Ika-várral szemben fekvő Óriáshegyről ásta ki LÁSZLÓ Ferenc a 3166., 3168. és 3174. lt. sz. a. őrzött öt kora vaskori, hornyolt díszű edény-töredéket. Vasile PÁRVAN éppen most közölte java részüket nagy művében¹¹⁸.

12. Várhegy

Háromszék vármegyének majdnem a kellős közepén, a Feketeügy jobb partján, a világhírű cőfalvi aranyelet lelőhelyétől alig másfél km-re alacsony, lapos domb: a Várhegy emelke-dik (550 m)¹¹⁹. Viszonylagos magassága nagyon csekély, alig 20 m. Valójában nem is hegy, hanem a Feketeügy hajdani

padja, padsziget. A Háromszéki-medence keleti két harmadának fő folyója – egyidőben – valószínűleg minden oldalról szigetként fogta közre. Talán ennek a korábbi állapotnak az emlékeként – alighanem a legújabb idő lecsapoló cstonnázásáig – majdnem mindig mocsár kerítette.

Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy egykor ennek a fennlapját is ó-olasz rendszerű erősség koszorúza. ORBÁN szerint¹²⁰ – őt idézem elsősorban, mert ő írta le legrésztelésebben és leghívebben – a vár négyyszög alaprajzú, négy sarkán ívelt oldalú, kiugró bástyákkal. A vároldal (két-két kiugró részének egymástól távolsága, hossza) 90 lépés (67,5 m). A várfalnak a bástyatóvek közötti egyenes részlete 35 lépés (26,30 m). A falakat 30 lépés (22,5 m) széles, 3 öl (5,7 m) mély, négyyszögű futású árok övezte. A védőárok egyik külső oldalának hossza 140 lépés (105 m). Bejárata a délnyugati bástya keleti oldalán nyílt. A bejárat mellett hajdani épületek nyomait figyelte meg. A várfalak ottjártakor még a keleti, déli s északi oldalon állottak: tömörök, kb. 2 m vastagok voltak. Az északi fal belső oldalához a NEMES-család építtetett kastélyt, ámde akkori tulajdonosa a kastélyt is meg az erősség még meglévő falait is leromboltatta, hogy a domb oldalába szeszgyárat építtethessen.

ORBÁN leírása, rajza jó. Amennyire megá-lapíthattam, csupán annyiban hibázott, hogy a tájolást elvéve, keletet vette északra. Ma semmi rom sincsen az erősség belsejében. A bástyák helyeit kivéve mindent gabonavetés takar. A rá vonatkozó egyetlen középkori oklevél¹²¹ kívül – ezt egyébként KARÁ-CCSONYI János hamisnak bélyegezte¹²² – a magam fölmutatta, összes róla szóló adat is mind csak 1562–1599 közötti. Akkor építtette JÁNOS Zsigmond fejedelem, ekkor rombolták le a Mihály vajdához csatlakozott székelyek. Azután a NEMES-család kezére kerül s marad kb. két évszázadon át. Nekik azonban már csak kastélyuk volt itt. Helyszűke miatt nem adhat-ván elő a vár ekkori történetére vonatkozó összes adatot, az előbbieket említése után csak egészen röviden sorolom föl az erősség történetével többé-kevésbé foglalkozókat: BENKŐ József¹²³, KÁLLAY Ferenc¹²⁴, SCHEINT¹²⁵, ÁROKALLYI¹²⁶, SCHULLER¹²⁷, KÖVÁRI¹²⁸, SZILÁGYI Sán-dor¹²⁹, SZÁDECZKY Lajos¹³⁰, CONNERTH János¹³¹, JANCÓS Benedek¹³², KÖNYÖKI József¹³³, GERECZE Péter¹³⁴,

Iulian MARTIAN¹³⁵. A helytelen adatok meg nem roslása miatt nagyobb részük eleve hibás. Mindezeket lesz talán alkalmam máshol részletesen kifejteni.

Nem kerítettem még sort közölni, hogy a várak belső oldalain szétszórta XVI–XVII. századi kályhacsempe töredékekre bukkantunk. Ott meg a külső oldalán is, a tetőszint talajában szétszórta meglehetősen mennyiségű durva, kezdetleges, bronzkori edénytöredéket sikerült összeszednünk. A faluból fölvezető úttól délre, a kis temető nyugati szélén meg késő vaskori (La-Tène) edénytöredékek hevernek a föld felszínén. A lelőhely különben nem ismeretlen: ACKNER közlése szerint¹³⁶ az 1850-es években itt számos, hamuval és földdel telt hamvedret találtak. Ezeket hajdanán bizonyos rendszer szerint helyezték földbe. A találó földművesek azonban – sajnos – összetörték úgy, hogy a tulajdonos gróf NEMES-család csak alig néhányat ajándékozhatott a nagyszebeni BRUKENTHAL Múzeumnak. Ugyanerről emlékezik IPOLYI Arnold¹³⁷, Carl GOOSS¹³⁸ és TÉGLÁS Gábor is¹³⁹. LÁSZLÓ Ferenc viszont erdsi-jellegű festett edénytöredékeket s egyéb tárgyakat is talált¹⁴⁰, főleg a „római korban épített s az erdélyi fejedelmek korában megújított erősség” körül. De nemcsak ezeket, hanem újabb kőkori, Tordosi-művelődésre emlékeztető, bemélyített díszű edénytöredékeket, sőt kora La-Tène és római művelődésre jellemző agyagművészeti termékek töredékeit is.

Jóllehet ma majdnem teljesen jelentéktelen, alig néhány házból álló falucska van a Várhegy tövében, mégis az ezen a helyen a természet kínálta védelem majdnem minden időben lakókat vonzott a Várhegyre: lakta erdsi korú közösség, sőt összeköttetést tartott fenn a Tordosi-műveltség területével. Laktak ott a bronzkorban, majd a La-Tène idők elején is. Kiváló központi fekvésével pedig meg kellett ragadnia római települők figyelmét is...

Várhegygel kapcsolatban említenem kell még, hogy Cófalván, a CSIA-család tagjával, a nevezett helység közepétől északkeletre, a Telek felé vezető út nyugati oldalán, közvetlenül a helység kijárata utáni első folyópádon – amint KISS nyug. igazgató-tanító szíveskedett figyelmeztetni – szántáskor gyakran leltek régészeti emlékeket. A magam összeszedte edénytöredékek újabb kőkoriak – bronzkoriak: apró, jellegtelen maradványok. A folytonos mezei munka következtében valószínűleg megsemmisült már. Ennek ellenére

érdemesnek tartom szóba hozni márcsak azért is, mert a település helye a cőfalvi aranyelet lelőhelye és a Várhegy között éppen fele úton van.

13. Csfki Bálványos-vár

Jóllehet közigazgatásilag már nem tartozik Háromszék vármegyéhez, hanem annak határától néhány km-rel északabbra, a Csfik megyében fekvő Újtusnád helység határában emel-kedik, mégis itt tárgyalom. A régészeti tereptárgy a szorososan a Szent Anna-tó fölé magasodó Nagy-Csomád (1297 m) egyik északi (hajdani tűzhányó) mellékkúpján, a néptől Vártetőnek nevezett (1083 m-és) magaslaton van¹⁴¹. A Vártető a Várpávája és Benevize-patak árka között meredeken, el különülten emelkedik ki környezetéből. Már TIMON Sámuel tud róla¹⁴², de ORBÁN Balázs írja le részletesebben¹⁴³. Utóbbi Székelyföld legerjedelmesebb, legjelentékenyebb várának mondja, mert az erősség – hozzá különben sziklaoldalban vágott út vezet – kerülete 2000 lépés (1,5 km)! A száraz fal, inkább kőtöltés, nyújtott kőalakban övezi a tető peremét. Hatalmas andezit tömbökből két öl (3,8 m) vastagságban rakott fal oly szilárdan ellenállt évezredek rombolásának, hogy épebb részleteken akkor is még 4–6 láb (1,3–1,8 m) magasságban állott.

A fal köveinek kötéséről azt mondja, hogy forró mésszel öntötték. Apróbb részleteket nem jegyzett föl, mivel szinte áthatolhatatlan sűrűségű ősfenyves borította. Belső tere közepe tájáról említ bővizű forrást; a hajdani település lakóinak rendkívül jelentős életfeltételét. Az erősség belsejében csak „Tiryns és Mykenae ciklopsi maradványaihoz fogható, megrendítőn nagyszerű romokra bukkant”.

KÓVÁRI László ORBÁN Balázs nyomán említi¹⁴⁴ a Vártetőjén látható romokat. PASTEINER Gyula éppen úgy megemlékezik róluk¹⁴⁵, mint GYÁRFÁS Győző¹⁴⁶ meg KÖNYÖKI József¹⁴⁷. GERECZE Péter hiányosan állította össze az erősség irodalmát¹⁴⁸. SZABÓ László talán Árpád-korinak tartja¹⁴⁹. Utoljára Iulian MARTIAN számol be róla, ORBÁN adatait ki vonatolva¹⁵⁰.

Amennyire megfigyelhettem, ORBÁN adatai helyesek. Csak a fal kötési módja tekintetében hibázott. A falakat ui. nem forrómésszel erősítették össze, hanem bizonyára agyaggal; fültehetőleg emplekton-rendsze-

rűek. A várhoz vezető út jól követhető. A „fal” a hegy-nyak fennsíkján kezdődik; két oldalt nagy kőhalmaz határolja. A hegy nyugati oldalára kanyarodva csak a külső, a lejtő felőli oldalon észlelhető a kőtöltés. Az erősség fala meglehetősen szembeötlően áll most is. Belsejében, szétszórtan, mindenfelé hatalmas kőtömbök hevernek.

14. Őskori település Újtusnádon

A falu keleti szegélyén, a helységből a műúthoz kivezető szekérúttól délre levő fellegvári padon terjedelmes kő- és bronzkori település nyomai: pattintott kőszilánkok, szuivatrogók, edénytörödékek ötlenek szembe. A hajdani település kunyhói valószínűleg a padnak a déli, a meredek oldalú vízmosás felőli magasabb oldalán voltak. Itt ui. átlag jóval sűrűbben található leletek, mint a pad enyhén lejtősödő, északi oldalán. Az egykori település keleti vége felé elkeskenyedik, keskeny hegynyakkal kapcsolódik a kis halom távoli kiágazásához. Védelmi elemet: árkot, töltést nem figyelhettem meg. Ha volt is, a rendszeres földművelés már régen eltüntette. Föltétlenül kézzel készítettnek tartom azonban a hegynyak meg az őskori település felszínéhez viszonyítva alacsonyabb voltát is.

15. A sepsibükszádi Sólyomkő

Az Olt folyó tusnádfürdői sziklaszorosának alsó végénél, éppen ott, ahol a Szent Anna-tó tűzhányó üstjének Tóbérc nevű oldala¹⁵¹ meg a Kis-Piliske magas hegykiágazásai végződnek, magas (fellegvári szintű) padnak adva helyet, emelkedik az Olt jobb partján magányos, kúp alakú, nagyon meredek oldalú sziklaszál¹⁵².

„A Sólyomkő csúcsához – írta ORBÁN Balázs¹⁵³ – [...] északkeletre lejtősülű fennlap van csatolva. Ezen volt elhelyezve Sólyomkő vára. A fennlap nyugati élén [...] a mélység felé kihajló sziklagerinc vonult fel a sziklacsúcsához. E gerincre volt elhelyezve a tetőn feküdt toronyerőddel látszólagos összefüggésben állott várfal nyugati oldala. Alsó része még most is 7–8 láb (2–2,3 m) magasságban áll fenn. A válogatott lapos kövekből forró mésszel épült fal ölnyi széles és oly szilárd, hogy századok vihar csapkodásai után bonthatatlanul dacol. Ezt azonban csak alsó részéről mond-

hatjuk, mert felsőbb része már összeomolva lezuhant a mélységbe. Csakis sziklával összenőttek tetsző alapja van meg az említett sziklagerincen. Ez mutatja annak irányát, s megengedi méretet ezen oldalfal eredeti hosszúságát: 125 lépés (92,5 m). Az ezzel egyenes szögben ütköző északi várfal 38 lépés (28,5 m) hosszú s a fennlap meredekjén leereszkedve ismét egyenes szögben ütközik a szintén meredek hegygerincre fektetett kelet oldali fallal. Utóbbi párhuzamosan fut a jóval fennebb fekvő nyugatoldali fallal és [...] a tetőcsúcs falmeredek oldaláig nyúlik. Ez a déli oldal falat [...] feleslegessé tette. E fal most [...] elporlott, annyira, hogy csak itt-ott látszik alapja. Eszerint a vár alakja (alaprajza, sz. m.) hosszúkás négyszög volt, 125 lépés hosszú és 38 lépés szélességgel. Ebből kitűnően tekintélyes nagyságú s fekvésénél fogva megközelíthetetlen véderőd volt: büszke sásfészek, hová még a jóbarát is csak bajjal tudta magát felküzdeni, az ellenségnek pedig oda behatolni teljesen lehetetlenség volt...”

KŐVÁRI László¹⁵⁴ ORBÁN nyomán emlékezik meg róla. De már SCHEINT is ismeri¹⁵⁵, ámbar Vápvárával zavarja össze. ACKNER is tud róla¹⁵⁶, noha nevét nem közli. GYÁRFÁS Győző Alsó-Sólyomkővár néven sorolja föl¹⁵⁷. GERECZE Péter is e néven állította össze az erősség irodalmát¹⁵⁸. I. MARTIAN is ORBÁN nyomán értekezik róla¹⁵⁹, abban hibázva, hogy a Tusnádi-szoros közepére, Felső-Sólyomkőre helyezi.

Mint már ORBÁN Balázs leszögezte, semmi adatunk a vár korával, népességi származásával kapcsolatban. Idézi ugyan NAGY Ivánt, ki a MIKÓ-család leszármaztatásában¹⁶⁰ azt mondja, hogy ennek az őse: Sebesi Akadás – állítólag – 1182-ben Zsombor, Gerebenc és Sólyomkő ura volt. ORBÁN véleménye szerint ez a körülmény azt sejtetné, hogy a várat ez az Akadás építette még a XII. században, ámde ORBÁN leírásából arra is következtethetünk, hogy nem bízott teljesen az adat valódiságában, annál is inkább, mert NAGY Iván is forrásmegjelölés nélkül idézte ezt az adatot. Nekem sem sikerült kinyomoznom, nem sikerült az oklevélre találnom. Annál kevésbé bízhatunk NAGY Iván adataiban, mert Vince comes, nevezett Akadás sebesi székely fia csak 1252. aug. 20-án került ide, Hidvég–Erőd urává¹⁶¹ Maros–Székás melléki birtokairól, sőt leszármazottai az itteni gerebenci–zsombori birtok határát is csak 1349-ben járatták ki, tehát nem is kaphatták adományul sokkal hamarabb.

Okleveles adatunk is van azonban e várról. CSÁKI László erdélyi vajda Küküllővárbán 1421. július 8-án nemes Balázsnak, Sándor fiának, Lökös unokájának és fiainak birtokot adományoz, mivel a csfktusnádi határban, az Olt mellett fekvő Súlyomkő erősséget és tornyot a törökök közelebbi beütésekor, vérebő omlásával bátran megtartotta. Az oklevélből¹⁶² kitűnően ez a torony hajdanán a csfktusnádi székely örök vagy kémlelők (speculatores) őrtornya volt. Ám 1421-ben már, amikor azt Balázs nemes védelmezte, nem volt a tusnádi székelyek birtokában, hanem akkor is, mint a MIKÓ-család kihaltáig, ennek a birtokai közé tartozott. Az említett évben már régtől fogva meglehetett; meglehetősen rongált állapotban volt, árakai pedig nem voltak.

16. A sepsibükszádi Vápvár

Közvetlenül Alsó-Súlyomkő kúpja alatt-mellett elég jelentékeny kiterjedésű magas (fellegvári) pad kezdődik¹⁶³. Szorosan nyúlik odáig, ahol az Oltnak kis jobb parti mellékpataka, a Rakottyás-patak torkollik a folyóba. Vápvára ennek a padnak a déli, a torkolat felőli, sziklás oldalán, hegyfokán emelkedik.

ORBÁN Balázs szerint a várfalak nagyon régi kor jellegét viselik¹⁶⁴ s noha kövei faragatlanok, mégis laposak s oly jól illesztették össze, mintha egymáshoz faragták volna. A falakat mindenütt a nagyon meredek sziklafalak peremére rakták. A vár helye tulajdonképpen az említett folyópad folytatása, ámde az építők fáradságos munkával ezt a nehezebben védhető oldalt is megerősítették: egyszer rögtön az erősség északi fala előtt, másodszer meg az elsőtől északra, vele párhuzamosan teljes szélességében átmetszették a padot. A várfal előtti átvágás (védőárok) szélessége lenn, a fenéken 72 lépés (54 m), mélysége 8 öl (15 m). A másik árok kisebb méretű: szélessége 8 öl (15 m), mélysége 3 öl (5,5 m), hosszúsága 220 lépés (165 m).

Közvetlenül a várfal előtti árokban kis szikladomb emelkedik. A körülötte heverő nagy kőtömbök miatt ORBÁN azt hitte erről, hogy tetején valami épület, védtorony volt, hová a vár kaputornyának felvonóhidját eresztették le, ahonnan másik felvonóhídon lehetett átjutni a két átvágás közötti északibb padra. Ezzel a sziklaszállal majdnem szemben, a fal belsejéhez épített „bástya” lenne. Alaprajza négyszögű; ol-

dalai 4 öl (7,5 m) hosszúak. Magassága másfél öl (2,9 m). A körötte levő nagy romhalmoz a „bástya” egykor jóval magasabb voltára enged következtetni. Nem fekszik szabatosan az északi oldal közepén, mert a fal keleti része 21 lépés (15,5 m), nyugati része csak 12 lépés (9 m) hosszú. Az északi fal végein negyed körívben megtörve, déli irányban fokozatosan egymáshoz közeledve folytatódik, míg nem az erősség 200 lépésnyi hosszúságánál ékben fut össze. A vár fala az északi oldalon a legépebb. Itt 6 láb (1,9 m) széles s még két öl (3,8 m) magasságban állott. Az oldalfalak rongáltabbak. Átlagos magasságuk 1 öl (1,9 m), néhol már csak alacsony kőrács látszott belőlük. Az erősség belsejében határozott épületnyomot nem észlelt, csupán töménytelen kincskereső gödröt. A hagyomány egyik nagyobbjukat a vár kútjának tartja. A keleti oldalon, a déli vég felől, jóval a fal alatt kütszerű üreget figyelt meg. Szerinte ez éppenúgy lehetett kincskereső műve is. A vár titkos kijáratának összeomlott alagúttorkolata is volt.

Mint alább majd részletesebben látjuk: először SCHEINT említi Vápvárárt, de Súlyom-kővel téveszti össze. ACKNER már tud róla¹⁶⁵, nevét azonban nem említi. KŐVÁRI László mindkét könyvében ír róla¹⁶⁶. Mondottait nem érdemes ismételnem. Legfennebb azt, hogy bizony „öregék még emlékeznek: fala magasan állott, mit azonban a belefoglalt vasakért és kövekért a nép rendre lebontogatott”. Ha valóban így lenne, nagyon érdekes adat lenne a vár korát illetően, ámde nem hiszem, hogy igaz volna ez az adat egyrészt, mert ORBÁN nem tud ilyesmiről (ez az adat pedig csak KŐVÁRI-nak az ORBÁN-tól ellesett adatok alapján összeállított könyvében szerepel, annyira, hogy első könyvének szövege szerint a várból csak az árkok maradtak fenn), másrészt azért, mert Sepsibükszád házai, akárcsak a székely falvak legtöbbjének épületei ma is javarészt faházak. Ami kevés kőház van, ahhoz sokkal közelebb is kaptak, sokkal könnyebben is szállítható követ. Valószínűnek tartom, hogy Bereck várának 1827. évi, alább ORBÁN följegyzése alapján említendő rombolásával tévesztette össze...

GYÁRFÁS Győző röviden említi¹⁶⁷, éppen úgy, mint KÖNYÖKI¹⁶⁸; utóbbi azonban ORBÁN alaprajzát is ismétli. GERECZE Péter viszont hibásan állította össze a hozzá fűződő irodalmat¹⁶⁹. LÁSZLÓ Ferenc közleményei jóval figyelemre méltóbbak¹⁷⁰. Ő

Vápváron is megfigyelt erődí műveltségre valló edénytöredékeket. Valószínűnek tartja, hogy az erődí-jellegű település korában is kellett itt valami védő-ároknak lennie. Azt a később települtek tovább mélyít-hették, a jelenlegi védőárkok azonban inkább a vár fal-ával lehetnek egyidősek. Ebben igaza lehet. Abban azonban téved, hogy az erősséget hármas árok védte. A csiki vasút építések a sziklafok déli részén – írja LÁSZLÓ – a rajta nyugvó várfalakkal és az őskori tele-pülés egyrészevel „köfajtás” okából, a bármiféle ellenőrzés nélkül tevékenykedett vállalkozók levegőbe röpítették s ezzel egyik legértékesebb régészeti emlé-künket csonkították meg”. Lehet, bár amennyire ma-gam megfigyelhettem: csak nagyon kevés hiányozhatik a vár déli, egyébként is hihetőleg jelentéktelen végéből.

Még kevésbé igaz MARTJAN állítása¹⁷¹. Azt írta, hogy a vasút építések teljesen megsemmisítették a romokat. Nem, (1926-ban!) szó sincs erről. Az „eltűnt” erősség falát MARTJAN különben 320 m hosszúnak jelzi, a „bástya” területét pedig 32 m-re teszi. A belső várároknak levő sziklatömböt a várban vezetett híd lábá-nak vélte.

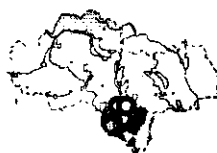
Megfigyeléseim javarészt már elmondottam az egyes ismertetői adataival kapcsolatban, azok helyesbítéseiként. A falat a hegy andezit sziklájából fej-tett, meglehetősen nagyolt kövekből rakták, mésszel kötötték. Az erősség belsejének felületén erődí-jellegű festett és festetlen edénytöredékeket találtam. Az erős-ségen kívül, a két védőárok közötti pad nyugati oldalá-ban még több, újabb kőkori hagyományú, bronzkori, néhány késő vaskori (La-Tène-jellegű) nagyon durva készítésű edénytöredékre bukkantunk. A sepsiszent-györgyi Székely Nemzeti Múzeum is La-Tène vas lándzsacsúcsot meg vas lándzsatalpat őriz innen 108–109. lt. sz. a.

A leletekből kitetszőleg az erősség területén nagyon hosszú ideig laktak, éltek emberek. Hogy az-után is laktak volna benne, arra nézve nincsen adatunk. SCHEINT Dániel ugyanazt mondja¹⁷² forrás-megje-lölés nélkül, hogy a Sepsibükszád melletti Vápvár fennhatósága alá öt falu: Almás, Sombor, Gohán, Gere-benc és Rakottyás tartozott. Ezek most csak jószágok. Mint ORBÁN is megjegyzi, ezek a nevek a régi okle-velekben is meg ma is szerepelnek, hol települé-sekként, hol az eltűnt hajdani falvak nevét mindmáig megőrző határ- vagy víznévként. (Vö. Almásmezővel,

Zsomborral, Gohánnal, Gerebencsel vagy Gerebenes-sel és Rakottyás-patakkal.) Az igazat megvallva, ma-gam egyetlen okleveles adatot nem találtam e várral kapcsolatban, holott ezek a területek ismételtlen szóba kerülnek még XIV–XV. századi oklevelekben is. Sőt, tekintetbe véve azt, hogy a gyulafehérvári káptalan ama 1349. szeptember 19-én kelt oklevelében¹⁷³, amelyben NAGY Lajos királynak jelentette, hogy tíz nappal előbb kelt parancsának megfelelőleg NAGY Gergely mester, királyi ember jelenlétében kijáratta Hidvégi MIKÓ fia, Jakab mester és testvérei meg nagybátyjai Zsombor és Gerebenc helység határait, semmi nyoma Vápa-várának, holott a határjáró oklevél adatai még mai határnevekben is jól megőrződtek! Igaz viszont, hogy a szóban forgó oklevél csak Olt bal parti helyneveket említ, jobb partiakat nem. (Vápvára is jobb parton van.) Arra való tekintettel azonban, hogy az oklevél – Vápvárára való hivatkozás nélkül – possessioes Sombor et Gerebenczet említi, valószí-nűnek tarthatjuk, hogy akkor nem a szóban forgó erős-ség volt az oklevélben említett falvak központja; Vápa-várát akkor már nem is használták...

A nép ajkán semmi, a várról regélő monda nem él, ha – miként ORBÁN teszi – a SCHEINTől följegyzetteket nem tekintjük néphagyomány fenntar-totta mondának. Annyi talán mégis elfogadható, hogy az erősség virágzása idején az állítólagos hagyomány jelezte vidék a vár hatalmi körébe tartozott.

Nem is csodálkozhatunk a népmonda hiányát illetőleg, hiszen a közeli falvak mind újabb települések. Sepsibükszád is csak 1872-ben keletkezett az üveggyár létesítésével. Az akkor más tájról idehozott székely, német, cseh és román munkások meg természetesen nem örökíthettek tovább régi hagyományokat, mikor maguk is mind újonnan jöttek... Hagyományaik egé-szen új keletűek, egyszerű kincskeresési mondák. (A vár alatt pince van s abban – szellemektől őrzött – ha-talmas mennyiségű kincset rejtettek.) Bükszádi öreg ember mesélte ORBÁNNak, hogy 15 évvel azelőtt, töb-bedmagával áogatván, fölfedezték a pince bejáratát. Szemöldökén olyan írás volt, amelyet semmiféle ember nem tud elolvasni. A pincéből nagy zakatolás hallat-szott, emiatt visszatáborodtak a további kutatásoktól. A vénember elbeszélését mégcsak ősrégi eseménynek se tekinthetjük, hosszú időn átalakult, valóságos ha-gyománynak, hanem egyszerűen csak a hivatlan érdek-

lódok vagy inkább a csúfalkodó falubeliek lecsendesítésére kitalált mesének kell tartanunk.

17. Málnási Herec- vagy MIKÓvár

Málnás helység déli végétől kb. km-re torkollik az Oltha Herec-pataka. Herec-pataka meg az Olt között, délen emelkedik a Vártető (706 m) magaslata¹⁷⁴. Az Olt felől meredeken szökken ég felé. A Herec-pataka felé enyhébben lejt. Keletre ellenben csöppet se szigetelődik el, mert arra felé fokozatosan, nagyon lassan emelkedik a Herec-tetőig, majd innen a Kincsásásig, illetve közös kiindulási helyükig, a Bodo-ki-havas tetejéig.

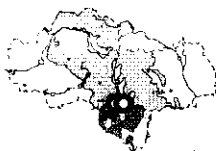
ORBÁN Balázs szerint¹⁷⁵ a vár dímbes-domboos belterét övező várfal alaprajza tojásdad. Hossza 740 lépés (555 m): „A várfal kerítette beltér legnagyobb hossza (északkeletre) 200 lépés (150 m); a fal 6–7 láb (kb. 2 m) magas. Alól 6 láb (1,9 m) széles. Fennebb a föld színétől 4 lábra számítva keskenyedik s így ott mindössze 2 láb (0,6) széles. Előtte lépcsőszerű párkányzat alakul. Kívül, a fal előtt, tőle 12 lépésnyire (9 m-re) szintén 12 lépés (9 m) széles, 2 öl (kb. 3,8 m) mély árok vonul a vár nyugati bütűjéig, hol a vízmosásos oldal nagyon meredek lehanyatlása miatt, feleslegesként, megszűnik. E belső árkon kívül magas, széles töltést (vagy másík, külső várfal alapját) és másík, sekélyebb árkot figyelt meg. A fennebb vázoltak értelmében az erősség keleti oldala volt legkevésbé védve s emiatt ezt erősítették meg legjobban kívülről is. Az előbbi árkoktól keletre 100 lépésnyire (75 m-re) ui. még harmadik nagy földtöltés és árok metszi a hegy hátát egész szélességben.

A vár nyugati részében a fal kettős volt. A külső falon belül, azzal egyközűen, attól 17 lépésnyire (12,8 m-re) másik (belső) fal is húzódik. ORBÁN azt következtette a két fal közötti sávon látoit sok gödör alapján vélekedve, hogy ott hosszú sor épület, valószínűleg a várőrség tanyája lehetett. Az erősség hejárata utóbb a keleti oldal közepén, a téglalap alaprajzú, hatalmas kaputoronynál lehetett. Az erősség belső falával azonos irányban haladó külső oldalának hossza 17 lépés (12,8 m), a vár belsejébe nyúló oldalai meg 22–22 lépés (16,5 m) hosszúak. A torony északi oldalai kissé kinyúlnak, a vár oldalán is túl, eképpen a várfal előtt, két oldalról kis teret zárnak körül. A torony falait 8–9

láb (2,5–2,8) magasnak látta, s a körülötte észlelt nagy mennyiségű kőomladékból következtetve jelentékeny magasságú, több emeletes volt. ORBÁN még másik kijáratot is föltesz az északnyugati sarkokban, de nem írja: mi alapon. SCHEINT¹⁷⁶, M. J. ACKNER¹⁷⁷, IPOLYI Arnold¹⁷⁸ tud róla, bár nevét nem említi. Sőt SCHEINT szerint valószínűleg itt találták a kiolvashatatlan szövegüvé vált, későbbi szerzőktől mind-mind Oltszemből, a MIKÓ udvarház helyén föltett római castellumból említett római feliratos követ.

KÓVÁRI László¹⁷⁹ ORBÁN után említette; GYÁRFÁS Győző¹⁸⁰, JANCÓS Benedek¹⁸¹ és KÖNYÖKI József¹⁸² éppen csak felsorolja. GERECZE Péter meg, ha téves beosztással is, de elég szabatosan gyűjtötte össze az erősséghez fűződő irodalmat¹⁸³. I. MARTIAN ismét csak ORBÁNt kivonatolja¹⁸⁴.

Saját megfigyelésem szerint ORBÁN leírása hű. Az erősség falai helyenként, különösen a déli oldalon meglehetősen épek. Építésükhöz a várhegyét alkotó réteges homokkővet használták fel. A faragatlan tömböket mésszel erősítették össze. A vár belseje nem teljesen sima, közepe enyhén „bogárhátú”. A falon kívül se láttam tereppihenőt. A falon belül pedig – a kaputoronytól eltekintve – épületnek semmi nyoma. Amit ORBÁN épületnyomnak gondolt, azok kincs-keresők gödrei. A falak eléggé gondosan rakottak. A falrakás minőségéről meglehetősen tájékozott a kaputorony falának felülete. A falszögletet is, törését is elég ügyesen oldották meg. A fal jelenlegi állapotából ítélve, úgy hiszem: ORBÁN tévedett, mikor MIKÓ Miklóst az erősség 1827. évi teljes lebontásával vádolja, hogy a falak anyagából fölépíthesse Oltszemi kastélyát. A római tábor-várból (castrumból) mégis sok követ hordhattak el, főleg az északi oldalról. Az azonban már hihetetlen, hogy azelőtt a falak több ölnyi magasságban állottak volna, mégha igaz is, amit ORBÁNnak ottjártakor mondottak, hogy a kaputorony is ép volt felső boltozatáig. Még kevésbé lehet igaz, hogy az egész MIKÓ-kastélyt, hatalmas kőkerítésével, terjedelmes gazdasági épületeivel, sőt Oltszem és Málnás kőházait mind-mind innen, az erősség köveinek falaiból építették volna, mert annyi kő soha nem is lehetett a várban, azonkívül a rómaiak nem faragatlan kötőmorbókban, hanem folyami, hőmpölykövekből (söderből), kiváló minőségű mészhabarccsal készült, ún. opus incertum-jellegű falakat emeltek. Ráadásul BENKÓ József fen-

nebb idézett helye szerint 1778 előtt látta a régi kastély romjait, mégpedig számottevő romjait. Annak az anyaga valószínűleg nem maradt fölhasználatlan. ORBÁN éppenúgy tévedhetett a második, az észak–nyugati bejárat fölfevésében, hol a mai gyalogösvény tapodta le a töltést, a fal maradványait...

Egyik ismerője se rendelkezik a várról történelmi adattal, jóllehet ORBÁN följegyzett két népmondát. Egyik szerint az erősséget szerezsen óriások építették s azok laktak benne hajdanán. Ezek az ugyanennek a hegykiágazásnak a kiindulásánál fekvő Kincsas-várában néhány lépéssel léptek át. A monda folytatása értelmében itt lennének elrejtve ama szerezsen óriások kincsei. Azt gondolom: tovább nem érdemes foglalkoznunk sem a kincsekkel, sem a róluk szóló mondával.

A másik hagyomány szövege szerint az erősségben hatalmas hős lakott. Uralma alá kilenc falu: Oltszem, Bodok, Zoltán, Étfalva, Martonos, Fotos, Gidófalva, Angyalos és Sepsibesenyő tartozott.

Amíg az előbbi mondából csak annyi tűnik ki, hogy Herec- meg Kincsas-vár egyidősek lehetnek (?), vagy Herec-vár fiatalabb (itt voltak szerezsenek!, a másiktól nem említenek élőlényt), a környező néptörzsektől magukat fekete jelzővel megkülönböztető, más törzsek lehettek. Egyébként teljesen ködös az egész monda. A másikban még – esetleg – lehet némi határozottabb mag, kivált, ha tekintetbe vesszük ORBÁN adatát: aszerint a Vártető 1863-ig valóban a föl sorolt kilenc falu közös birtoka volt. csak abban az évben osztották föl egymás között. Okleveles adatunk azonban nincs az erősségről, bármennyire is gyanítja ORBÁN a vár középkori voltát. Ez annál feltűnőbb, mivel a MIKÓ-családnak több. XIV–XVI. századi, ezekhez a birtokokhoz fűződő oklevele maradt fenn¹⁸⁵. A Bodoki-hegység déli és nyugati oldalán fekvő falvak – esetleg – mind Herec-vár urának birtokához tartozhattak, mégpedig nagyon régi időben, a székelyek megtelepedését megelőzőleg, annál inkább, mert a terület nem megyei, hanem székely terület volt. A székely letelepedés óta, a különben természetesen zárt egységet alkotó helységek soha nem tartozhattak egyetlen vár uralma alá. Az 1863. évi osztzkodásnak erős érvelését meg lerontja az a tény, hogy éppen e községnek a Bodoki-havasok több olyan területét, erdejét (mint pl. azt is, ahol – egyáltalán nem messze in-

nen – a bodoki Matild-forrás is van) a falvak a székely település kezdete óta (vagy esetleg azután, együttesen szervezve?) közösen bírtak a múlt század második feléig: csak akkor kezdtek osztzni rajta. Ha valóban így áll az ügy, hogy nem csak egyedül a Vártető, hanem a Bodoki-havas erdeinek, legelőinek legnagyobb része közös birtok volt, egészen könnyen, magától elesik az 1863. évi adatnak a székelység várépítésében való részvételét bizonyító ereje.

18. Oltszemi Leánykavár

Herec-várhoz fűződőn említenem kell a Leánykavárat is. A Herec-tetőnek – a nyugatra kiágazó Vártetőn kívül – dél felé irányuló – másik ága is van. Ennek a hegyornak a tetejét – ezt az Olt, a Sütő-patak meg az utóbbinak az első, jobb parti, száraz völgye fogja közre – a néptől Leánykavárnak hívott erősség kereshető föl. Régen ismerik. ORBÁN is fölkereste¹⁸⁶. Föltűnt neki a hegykiágazásnak, a folytatásánál valamivel magasabb, lapos teteje. Ez nagyon alkalmasnak kínálkozott erődítés létesítésére. Bármennyire figyelmesen kutatta is végig, fálnak, épületnek nem akadt nyomára. A hagyomány azonban mégsem tévedett. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak ajándékozott leletek alapján ui. LÁSZLÓ Ferenc megkísérelt ásatással meggyőződni a Leányvár mibenlétéről¹⁸⁷. Nemcsak szép erősi-jellegű településre bukkant, hanem, az ahhoz tartozó szintek fölötti rétegekből kora vaskori (Hallstatt-)¹⁸⁸, La-Tène¹⁸⁹, római kori edénytörredékeket: és néhány vastárgyat ásott ki¹⁹⁰. Közülük a kora és késő vaskori leleteket Vasile PÂRVAN mutatta be és tárgyalta részletesen¹⁹¹.

Ha maga a Leánykavár erősi korú, jellegzetes földvár is, azért mégis jelentős, hiszen a nyugodtabb életre alkalmasabb, könnyebben védelmezhető helyen a korai meg a kései vaskorban is laktak emberek, sőt a római kor maradványai is közösség ott-tartzkodásáról tanúskodnak...

19. Bodoki Kincsasvár

Herec-vártól keletre, ugyanazon a hegyháton, az először csak lassan, de a végén hirtelen, meredeken emelkedő 5–6 km-es út után, az 1079 m-es Kincsas-

tetőre érkezőnk¹⁹². Magassága elég tekintélyes. Az oldalából eredő csermelyek medréhez képest sem éppen jelentéktelen ugyan, de az a körülmény, hogy a csíktusnádi Bálványosvártól le a Vecer-tető hajlásáig majdnem az egész Olt-völgy szemmel tartható, sőt azon túl is, a Kárpátok ormaiig ellátni, mégis különösen kiváló hadászati jelentőségűvé emeli mindamellett, hogy nem magányos bérc, hanem a Bodoki-havasnak délnyugati kiágazásán emelkedve, három hegyhát-nak is a találkozója.

ORBÁN Balázs írta le legrészletesebben¹⁹³ Kincsvárát. Sajátságos alaprajzát részint az építettő személyével, részint a hegytető alakzatával magyarázza. A fal 900 lépés (675 m). Mindenütt határozottan kiemelkedő töltés az, benne, helyenként, rakott falát is megfigyelhette. Az erősség belseje északról délre enyhén lejt. Belvilágának hossza 300 lépés (225 m), legnagyobb szélessége 170 lépés (127,5 m). A vár belsejében nem különböztethetett meg épületet. Csupán az északi keleti szögletben, fala íves záródásánál észlelt, körülalazott (?) üreg alapján tesz föl hatalmas kőtornyot. Éppen ott, ahová a bejáratot is tette. Az erősség külső védműveihez tartozik még a töltéssel kb. egyközűen futó széles és mély várárok is. Ennek a keleti, nagyon meredek oldalán azonban hiányzik a folytatás. A várról tud már SCHEINT is¹⁹⁴, KÖVÁRI szintén ismeri¹⁹⁵. De míg első könyvében csak a nevét ismeri és Sepsi-bükszádról említi, második könyvében – ORBÁNTÓL eltulajdonított adatok alapján – már valamivel részletesebben ír róla. TÉGLÁS Gábor innen a Székely Nemzeti Múzeumba jutott réz-csákányról számol be¹⁹⁶. Ha név szerint nem is említi, de tud róla már ACKNER¹⁹⁷ meg IPOLYI is¹⁹⁸. Majd PASTEINER¹⁹⁹ és JANCsó²⁰⁰ emlékezik meg róla. PASTEINER emeli ki, hogy nagyon jellemző kerek alaprajzú tornya.

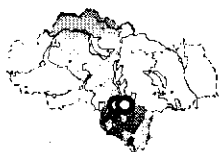
GYÁRFÁS a Kincsvás nevet Hincsvásra torzítva ír a várról²⁰¹. KÖNYÖKI Kincsvás vagy Hincsva néven sorolja föl²⁰². GERECZE irodalmi összeállítására²⁰³ nem teljes. MARTIAN könyvében ORBÁNT kivonatolta²⁰⁴, hozzátéve, hogy a töltést mésszel kötött kövek-ből rakott fal alkotja.

A magam megfigyelése szerint ORBÁN-nak az adatai helyesek. Egyedül a várfal (töltés?) alakja nem annyira csipkézett. Egyenesebben, helyesebben töretlen ívben halad mind a keleti, mind a nyugati oldal. Azután meg magam nem láttam falat. A töltés

majdnem mindenütt határozottan emelkedik ki a hegy peremén. Mindenütt föld takarja. Emiatt – ásatás hiányában – nem állapítható meg biztosan, hogy valóban kőfalról vagy pedig csak földtöltésről beszélhetni? Egyedül az északi rész töltésszakaszának tetején és az északi oldalon van csomó rendetlenül heverő kő. Ezek alapján még nem merem biztosan állítani a kőfalat, mert hiszen ezeket a – különben az építkezésnél használt kövek nagyságával egyező sziklatömböket – az erődítés helyén terjengő kaszáló tulajdonosa is összehordhatta az erdő szélére, hogy kaszálja pengéjét ne csorbítsák ki, mert ORBÁN ottjártakor a vár belterülete kaszáló volt. A belterületen tereppihenő nincs. A töltésen kívül egy-két teraszszerű jelenséget észleltem csak. A várárok se föltétlenül árok. Nem lehetetlen, hogy hajdani följáró út maradványa.

Az idézett íróknál semmi történeti adatot nem találunk a várról. Mondák is csak a Herec-várnál megbeszéltről tudnak: szerencsén óriások szállásoltak az erősségben. ORBÁN ugyan említi kincskeresőt mondát is (az erősség nyugati oldalán „aranycepegés” van, a várhegy alá boltíves alagúton juthatni be, a vár titkos, felszín alatti kijáratát látták), de mindkettő jelentéktelen. Az első – esetleg – annak az elferdített hagyományára, hogy valamikor, szétszórtan, egy-egy aranyérmét lelhetek itt, bár az sem éppen hihető, mert ezekben a várakban – a most élők tudása szerint – bármennyire is kutatgatnak kincsek után, még soha senki nem bukkan pénzre, holott pl. a Hunyad megyei újvárhegyi erősség környékén a múlt század első éveiben az oda tévedők, nagyobb esők után egész vidáman gyűjtögethettek „filléreket”.

Mint már ORBÁN is – helyesen – gondolta, az erősség nevét valószínűleg nagymérvű kincskeresés következtében nyerhette. Hogy a Kincsvás név a kincsvásnak kopott, megrövidült alakja, hogy az erősségben valamikor régen nagymérvű kincskeresés tevékenységre került sor, végül pedig hogy a régészeti maradványt már a XVI. században is egykor várhelyként tartották számon, szépen igazolja BÁTHORI Zsigmond erdélyi fejedelemnek 1592. december 1-én Gyulafehérváron kiállított adománylevele. Ebben MIKÓ János, Pétert és Györgyöt megerősíti Málnáson, Oltszemen, Bodokon, Gidófalván stb. Levő birtokaiban: „simul cum veteris arcis Kynchásás et feneto Havasmezeje in territorio dicta possessioni Bodok”²⁰⁵.

20. Szacsva vára

A Szacsván átfolyó Szacsva-patak majdnem egyenesen csörgedezik dél felől. Délen, közel a völgy fejehez viszont hirtelen kanyarulattal keletnek fordul. Ott, ahol ez a kanyarulat van, ott emelkedik a Szeredatetőnek a Téglás-feje nevű hegykiágazása. Ennek az oldalában, közvetlenül a völgy talpa fölött 50–60 m viszonylagos magasságban, a völgy fordulata alkotta derékszögben található Szacsva-vára omladéka²⁰⁶.

ORBÁN Balázs idejében²⁰⁷, a megközelítőleg köralaprajzú vár fala még két ölnyi (3,8 m) szélességű, általában ölnyi (1,9 m), sőt a déli oldalon, az árokkal védett kaputoronnyal (?) biztosított bejáratnál a fal még két öl (3,8 m) magasságban állott. Hossza 250 lépés (187,5 m). A romhalmaz magas volt ugyan, helyenként mégis határozottan megállapítható, hogy kőfala volt. A vár belsejét kincskereső gödrök lepik el. Az ezekben látott kövekből következően belsejében „valamely épület, valószínűleg közép-zömtorony” állhatott a maga idejében.

KÖNYÖKI csak ORBÁN leírása alapján tud róla²⁰⁸. A várhoz fűződő irodalomból GERECZE is egyedül ORBÁNT ismeri²⁰⁹. MARTIAN beszámolója ORBÁNNal egyezik²¹⁰. Ahol eltér, ott rossz: az erősség a Szacsva-pataknak nem a bal, hanem a jobb partja felé emelkedik. A fal magasságát 5 m-re teszi, holott már ORBÁN legfennebb 3,5–4 m-re becsülte! Körös-körül mély árokkal vérteti körül a várfalat s állítása szerint a fal köveit mészhabarcossal kötötték össze.

A tojásdad alaprajzú erősség fala mindenütt kővel, földdel borított, mohával benőtt. A keleti oldal egyik szakaszán letakarítottam a fal felszínét. Ott a kötőanyag homokos agyagnak tűnik, nem bukkantam mészrögöcskékre, noha a szerteszét heverő kövek között megfigyelhetők mészre emlékeztető lerakódások. Valószínűleg helyszínen fejtett réteges homokkötőméből épült. Szélességét tekintve ORBÁN téved: a fal vastagsága nem két öl (= 3,8 m), hanem csak 2 m.

Öregtorony létét nem tartom valószínűnek. A vár belső terének közepén levő emelkedést inkább természetesnek vélem; a Herce-várában észlelt helyzetre emlékeztet. Határozott épületnyom nincs a vár belsejében. Ha (a romok nem csálnak) a négyszög alaprajzú kaputorony a fal déli oldalának a közepén volt (?). Azon az oldalon tehát, ahol kis nyakkal kapcsolódik a

közelel hegyfolytatáshoz. A hegynyakat védőárok metszi át a bejárat előtt. Oldalt a hegyen azonban nem látam folytatódni. A nyakon különben egy-két tereplépcső figyelhető meg, edénytöredéket vagy másfajta régiséget nem sikerült találnunk. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteménye azonban XVI–XVII. századi égett agyagtál töredékét őrzi ez erősségből.

Nincs történelmi adat a várról. Monda ellenben kettő is akad. Mindkettőt ORBÁN jegyezte fel. Egyik szerint óriások építették s csupán azok kihaltával került emberi kézre. Állítólag ezek az óriások is rejtek ide kincseket. Ezeket – a kincskereső gödrök alapján ítélve – a nép egykoron lázasan – valószínűleg eredménytelenül kereste.

A másik monda értelmében a vár fennállása idején lakói a völgy fölé feszített függőhídon keltek át a patak jobb partjára, az éppen szemben nyújtózó hegyhátra, hol a vár védelme alatt katonai település volt. Lakói békében itt szorgoskodtak; ha vész közegett, a hídon át az erősségbe húzódtak, azt pedig maguk után fölvtették. A nép a hátát Vadalma-pusztásának nevezi. Amint már ORBÁNNAK is föltűnik, a felszínnek az itt lévő tereppihenőszérű, továbbá mezsgyére emlékeztető alakulatai bizonyos fokig igazolnia látszanak a hagyományt. Vadalma-pusztáján hajdan településnek kellett lennie...

21. Kisborosnyai Várbérc

Szacsva-patakától keletre, annak völgyével majdnem egyközűen húzódik a Nagypatak völgye. Ennek a fejében, Kisborosnyó helység Nagypatak nevű házcsoportjának legnyugatibb háza, helyesebben esztenája mellett kis csermely torkollik a Nagypatakba. Ide fut össze a nyugatról csörgedező Macskás-, illetve Bagoly-patak meg az északnyugaton eredő Várpatak. Kettjük között, eléggé elszigetelten, meglehetősen meredeken, jelentékeny viszonylagos magasságra emelkedik a cukorsüveg alakú Várbérc²¹¹. A völgyön azonban csak kevésbé uralkodik, inkább eldugott, félreeső hely.

ORBÁN észlelete szerint²¹² hajdan valóban vár koszorúzta a hegytetőt. Meglehetősen terjedelmes, majdnem ezer lépés (750 m) körletű fennlapon az övező fal (?) omladéka félkör alakban övezi; ráadásul mély árok keríti. A hegyoldalba „vésődött” út kanyarulatai is

mind az erősség létét jelzik. A nép a várkút helyének tartja az egyik mélyebb gödröt.

GYÁRFÁS²¹³ is, KÖNYÖKI²¹⁴ és GERECZE is említi²¹⁵ röviden. MARȚIAN viszont ORBÁNt kivonatolja²¹⁶, hol jól, hol rosszul. Mint látni fogjuk, KÖVÁRI – tévesen – ide helyezi a középkori oklevelekben emlegetett Bodza-várát²¹⁷.

Amint megfigyeltem: ORBÁN adatai jók. Az inkább töltés, mint falomladék megvan, de csak a kevésbé meredek északi és nyugati oldalon. Méreteit, metszetét, a tereppihenőkhöz való viszonyát is lejegyezhettem. A töltéssel övezett területen kettős tereplépcső követi egymást. Mindkettő meglehetősen meredeken emelkedik ki a töltés alatti mélyebb szintből. Területük megközelítőleg azonos: 55 x 40 m. A nyugati magasabb, a keleti alacsonyabb. Utóbbi keleti végén van az ORBÁNtól kútként említett nagy gödör. Falmaradványt sehol se láttam. Az északi meg a nyugati oldalon is esetleg lehetnek tereplépcsők, mert ezek medvedékesebbek; biztosat azonban nem láttam.

22. Kisborosnyai Pogányvár

Kisborosnyónak nyugatra is van kisebb házcsoportja: Kispatak. Hasonnevű folyóvíze két patakka ágazván, völgyükkel: a Szénegető- és Papszéna-árok-kal elszigetelt, eléggé meredek oldalú, szép, hengerded magaslatot ölelnek körül²¹⁸. Viszonylagos magassága csekély: 15–20 m; a völgynek csak nagyon kis részén uralkodik.

ORBÁN Balázs szerint²¹⁹ a hegytetőn régi erősség, a Pogányvár – vagy az egerpatakiak elnevezése értelmében Bodza-vára (több helyen Bodza-várként jelöli) – büszkélkedett. Az „elrejtett kincset” keresők össze-vissza turkálták a régészeti tereptárgy felszínét. Kincsre nem akadtak ugyan, de tetemes mennyiségű szuivatrógót és edénytöredéket hoztak napvilágra. A szuivatrógók nagyobbjait sütökemencék építéséhez használták. Kiegyezett tapaszöredékek sűrűn borították a padtetőt, jelezve valamikori épületek létét. Állítólag kisebb-nagyobb vas- és rézholmikát is találtak, sőt lovassarkantyúkat is. Közülük ORBÁN azonban semmit se láthatott, mert fémművesek egytől-egyig földolgozták.

Az öreg emberek mondták el ORBÁNnak, hogy gyermekkorukban, tehát a XIX. század elején a

vár falai még több ölnyi magasan állottak, ám a környező falvak lakói lerombolták, a szép, lapos köveit házak meg főként kutak építésére használták. ORBÁN fenn a padtetőn – s ez nagyon föltűnt neki – semmi nyomra nem bukkant. A mindenütt kivehető, töltésből és árokból összetevődő védmű csakis a magaslat alját övezte. KÖNYÖKI²²⁰, GERECZE²²¹ és MARȚIAN²²² éppen csak említi. Sokkal számottevőbb LÁSZLÓ Ferencnek a leírása²²³. Szerinte Borzvárának nevezik. A tető hossza 60 m, szélessége 40 m. Nyugat felé a Komlós-tetővel hegynyak köti össze; itt ember készítette, 6–8 m mély árok védelmezi. LÁSZLÓ erődsí-jellegű településmaradványt észlelt felületén. Sok, jellegzetes emléket vitt a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumba.

Bármennyire kerestem, se kö-, se téglá-, sem épület- se várfalat nem láttam. Sőt mégcsak téglát vagy építésre alkalmas kődarabot se találtam. Ellenben töménytelen mennyiségű az erődsí-jellegű edénytöredék, szuivatróg. Azt hiszem, hogy a kispatakiak elbészélése alapján ezeket tekintette „téglatörmeléknek” s nagyon valószínűnek tartom, hogy az „ölnyi várfalak” egyszerűen a kispatakiak rögtönzése, koholmánya volt. Legalább is semmi, ezen a – különben kis terjedelmű helyen – hajdani várfalra utaló nyom nem vehető ki. Se bronz-, se vaseszközök nem találtam. Nem lehetetlen ugyan, hogy valóban voltak, kerültek elő itt, de valószínűleg akkor se nagy számban. ORBÁNt alighanem világlátott, élelmes földműves kalauzsolhatta. A tetemes jutalom reményében (vagy esetleg a nadrágos úr megtérítéséért, félrevezetéséért) igyekezett kielégíteni ORBÁN középkori adatok utáni kérdezősködését...

Bizonyára csupán egyszerű erődsí-jellegű település volt. Ehelyütt – a talált edénytöredékek alapján ítélve – a korai vas- (Hallstatt) korban is tanyáztak. Esetleg utóbbi korban keltezhető a magaslat alján húzódnó töltés meg árok. Ilyet azonban magam nem figyelhettem meg. Ennek megfelelően elesnek ORBÁNnak a középkori Bodzavárral²²⁴, SZABÓ Károlynak meg a székely nép őrtornyával azonosítása²²⁵, még ha valódinak is bizonyulna a KARÁCSONYI Jánostól²²⁶ XVIII. századi hamisítványnak mondott 1353. évi oklevél.

Történeti monda nem fűződik a várhoz. Az ORBÁNnak elmesélt kincskereső mondat nincs miért ismételnem, röpke kincskereső képzelet szülötte.

23. Nagyborosnyai Fergettyővár

A Szereda-tetőnek a Szacsva- és Nagy-patak közötti, északi nyúlványán a Bibarc-tető (626 m) a legkiemelkedőbb rész.²²⁷ ORBÁN Balázs itt 60 lépés (45 m) kerületű, közepén bemélyedő, kör alaprajzú kiemelkedés alapján őrtoronymaradványt gyanít.²²⁸ A gyepes felületű domborodás külső ismertetőjegyei segítségével azonban nem állapíthatta meg, hogy kő- vagy fatorony állott itt. A székely nép mesevilága ui. a tengelyen forgó Fergettyővárat helyezi ide.²²⁹ ORBÁN szerint ez az elnevezés már XV. századi oklevelekben is olvasható.

GYÁRFÁS Győző²³⁰ és MARTIAN²³¹ éppen csak említi.

A felszín gyűrűs domborulata alapján ítélem itt valószínűleg őrtorony volt valamikor. Sőt abból, hogy a domborulat nem széles, nem is magas, azonkívül semmi kőomladék nem látszik közelében, meglehetősen valószínűséggel következtethetünk arra, hogy itt hajdanán alighanem kőalapzatra emelt (római?) őrtorony emelkedett. Hogy mikor, arra nincs adatunk. Igaz, hogy e magaslát déli lejtőjéről a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban van 15. századi vassarkantyú-csillag, ámde ez még korántse perdöntő bizonyíték. Őrhelynek igazán kitűnő: szinte az egész háromszéki síkot belátni róla. A középkori lakosság is rendelkezett oda „néző” székelyeket, magam azonban sehol se találtam hozzá fűződő okleveles adatot s így nem is nyilváníthatom középkorinak, mert éppen annyi joggal, vagy még többel rómainak is lehetne mondani. Felületén semmi korhatározó nyom, maradvány nem lévén, azt csakis ásatással határozhatni meg!

Nagyborosnyón egyébként vagy itt, vagy a község közepén levő Oltár-hegyen, vagy esetleg a Kovásznai-pataknak kettejük közötti alacsony (városipadján) valahol La-Tène (késő vaskori) településnek kellett lennie, mert a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban őrzött 4058. lt. sz. a., „csiszolt” díszű La-Tène edény töredéke innen került be. Sajnos, nem si-került megállapítanom: honnan, melyik határérszéből.

Következtetések

Amennyire hozzájuthattam, az eddig előadatokban összegyűjtöttem a felsorolt várakhoz fűződő

irodalmat is. Majd mindenütt kihagytam azonban az egyes szerzőknek az erősségek korára nyilvánított nézetét. Kihagytam azért, mert az egyes szerzőknek egyes várak koráról nyilvánított nézete felsorolásával, illetve kormeghatározásuk kétségbe vonásával íveket kellett volna megtöltenem hiába olyankor, amikor egy-egy fénykép vagy lelet egészen világosan eldönti annak keletkezési idejét.

Vegyük csak pl. Bálványos-várat. MARTIAN dák várnak mondja. NEIGEBAUER és követői, illetve az őt megelőzők nagyobb része rómainak vagy legalább is római alapon épült erősségnek gondolja. FERENTZI János szerint a gótok emelték. ACKNER és követői a német lovagrend építette várnak tartják. ORBÁN Balázs ősi hun nyomokat keres benne. A mai követelmény pedig, részben az APORok családi hagyományai alapján, részben a Csiki Székely Krónika koholt meséi után indulva, ősmagyar, X–XI. századi erősségnek tartják. S majdnem ennyi nézet látott napvilágot mindenik várról...

Felteslegesnek tartottam mindezt a sokféle véleményről külön felsorolni. Jobbnak gondoltam, ha nem befolyásoltatom magam, íme (legtöbbször nemzeti büszkeség szerint) ennyire szétágazó nézetekkel, s megelégszem az emlékek nyújtotta alapokkal. Keveset ígérnek ugyan, az igaz, de talán mégis elindulhatunk segítségükkel. Egyelőre már szinte biztosra vehetjük, hogy váraink egyike sem olyan, amelyiket csakis egyetlen korban használtak volna. Mindeniküket egymástól határozottan különböző korban is lakták.

Nagyon kár, hogy – helyszűke miatt – az egyes erősségekre vonatkozó, összegyűjtött okleveles anyagomat is el kellett hagynom. Röviden ugyan, ott is mindig jeleztem, milyen időben szerepelnek régi oklevelekben. Minthogy valószínűleg ezeknek a korát határozhatni meg legkönnyebben, ajánlatos, ha ezekkel, a korban legfiatalabbakkal: a középkor- és újkoriakkal kezdjük.

a. Új- és középkori várak

1. Háromszék megye most tárgyalt várainak legfiatalabbika a várhegyi vár. Jellegzetes XVI. századi vízivár. Ez a fajta talán a római castrumok későbbi kivirágzása. Belőle később a francia VAUBAN hadmérnök fejlesztette ki a XVII–XIX. században annyira elterjed

várépítési rendszerét. Az oklevelek bizonyító erejétől (az erősségről csak 1562–1599 között tudnak az oklevelek!) eltekintve, azt hiszem teljesen elegendő az ugyanazon időbeli ecsedi²³², kanizsai, komáromi, szigetvári²³³ számtalan vízvár korban egyező, egykorú képeire hivatkoznom, annak bizonyításául, hogy a várhegyi erősség „mai alakjában” XVI. századi építmény. Ez az állításom természetesen nem zárja ki azt, hogy ott, ezt megelőzőleg más erősítés is lehetett.

2. Ha Bálványos-vár alaprajzára, főként az erősségnek többé-kevésbé fennálló öregtornyára tekintünk – még ha el is nézünk attól, hogy 1360–1364-ben – hosszas keresés után – a közös törzsből származó APOR-és PESELNEKI nemzetség osztozott Bálványos felén – ezt aztán valószínűleg a túlsok tulajdonos „kezelése” következtében beállott romlás miatt kellett odahagynia APOR lónának a XVI. század elején – lehetetlen mást mondanom, mint azt, hogy jelenlegi alakjában, a most látható maradvány alapján ítélve valószínűleg a XIV. század kezdetén vagy a XIII. végén épült, de mindenesetre az 1241. évi mongol hadjárat után.

ORBÁN építési korokban is szeretné megkülönböztetni a több részes építményt. Lehet, sőt csaknem bizonyosra vehető nem egyszerre, hanem egymás után épült az öregtorony, a belső, majd az alsó vár. Ámde ásásat nélkül, rövid szemle alapján ehhez fűződnön biztosan nem mondhatok.

3. A kézdialmási Almás-várról semmi oklevelés följegyzésünk sincs. Közép-, sőt még újkori oklevelekben is sokszor találkozunk a castrum Almás névvel, ámde azok mind a Kolozs megyei nagyalmási Almás- (Dezső-) várra vonatkoznak, vagy legalább is egyetlen oklevél sincs, amelyik határozottan a kézdialmásit említené, s amelyet ennek az alapján szóban forgó erősségünkhöz fűzhetnénk.

Ennek ellenére magam mégis középkorinak tartom, mégpedig Bálványos-várával teljesen egykorúnak, mert – ha a két vár alaprajzát egymás mellé terítjük – azonos építési elvről bizonyosodhatunk meg. A tető legmagasabb részén a zömtorony; mellette kisebb körülfalazott rész, utána a zömtorony falához csatlakozó felső, majd az alsó várudvar. Az alaprajzban kevés az észlelhető eltérés. Az alaprajzokban észlelhető eltéréseket elsősorban a felszín nem mindenben azonos voltának tulajdoníthatjuk, sőt, részben, esetleg az omladékalmazok miatt nem egészen szabatos tér-

képezése rovására írhatjuk. Nagyobb fejtörést okoz, hogy Bálványosvár köveit mészhabarcossal erősítették össze, Almás-varáéit azonban agyaggal (?). Ámde nem feledhetjük, hogy – mint elbeszélé – GYERGYAI Tamás még látott fehér meszelésű (azaz valószínűleg mész vakolatú) falakat, s így ezt az – egyébként jelentős – eltérést, azt hiszem, jogosan magyarázhatom azal, hogy vagy a bálványosi építész, vagy annak a tervei alapján kevésbé képzett szakember emelte az APOROKnál szegényebb családnak, mégpedig valószínűleg eléggé gyorsan, rövid idő alatt. A kapu, illetve a palota fölötti felirat is – ha ugyan valódiak – mindkettőnél középkori eredetre utal...

4. A sepsibükszádi Alsó-Sólyomkövet szintén a középkori várak közé kell sorolnunk. Sem a rómaiak, sem a Szászváros környéki dák várrendszer építkezésébe nem illenek. Sokkal inkább talál a középkori építkezésekhez. Fenn, a sziklaszál ormán az öregtorony, alatta, a valamivel menedékesebb oldalon a felső, alsó várnak a falai, illetve a felső várban ehhez épített lakosztályok. Jelenlegi maradványaiból már nem rajzolhatni meg szabatos alaprajzát. Beosztása azért, némileg, mégis Bálványos-várára emlékeztet. Oklevél ugyan nem szól róla, legalább is a Sólyomkövet említő 1421. évi oklevél gyanús. Mégis, ennek az építési idejét is a XIII. század végére, a XIV. század első felére gondolom visszavinni. Talán a MIKÓ-család egyik őseit tartom építőjének, feltéve, hogy előbb nem volt előkelőbb, vagyonosabb birtokos is a környéken. (Ez azonban – esetleg – nyomtalanul tűnhet el innen, hiszen a hidvégi MIKÓk 1349. évi határjáró oklevele ezt a részt még nem említi birtokaik között, bár később már közéjük tartozott.)

5. Középkori váraink ötödike a felső-csernátoni Csonkatorony²³⁴. Építési megoldása: a falrakás, a bejáratnak az első emeletre helyezése, a torony belsejének négy emeletre (földszint: börtön, raktár, I. emelet: bejárat, kapuőrőség, cselédség, II. emelet: a tulajdonos boltozott lakása, III. emelet: a nyitott várterő a mell-védekekkel) való beosztása minden további nélkül elveti a torony ó-, illetve újkori voltát, s emellett – mai tudásunk alapján – a XIV–XV. századba kell tennem építése idejét. KÖNYÖKI József összeállítására tekintettel²³⁵ Magyarországon közvetlenül a mongol hadjárat után, úgy 1250-től kezdve, főleg a XIV–XV században épülnek, kör alaprajzú tornyok, s így – azt

hiszem – nem tévedek nagyot, ha ennek az építési korát az előbb jelzett időnél valamivel még előbbre, a 13. század második felére viszem vissza, kivált, ha tekintetbe veszem, hogy a váradi regestrum szerint Békésvár főbírója 1263-ban Ica falubeli Borsos volt²³⁶ (ha ugyan ez a Borsos nevű személy valóban a háromszéki Ika falváról származott!), akinek a tatárjárás kori sanyarú tapasztalatai alapján – nem éppen közrendi voltát tekintve – egész könnyen támadhatott az a gondolata, hogy magának s családjának, messze földön látott előkelőségek mintájára, vagyoni erejéhez mérten szerény menhelyet építsen szülőföldje jól elrejtett zugában.

b. Római kori erődítések

A fölkereshetett erősségek sorából egyedül a berecki Veneturné-vára határozottan római eredetű. Részletes tárgyalása azonban nálam hivatottabbak feladata. Az állítólagos torjai meg oltszemi római táborvár illetve az ezekkel többé-kevésbé kapcsolni szokott háromszéki töltésvonalatok (Homárka, Papok-sánca stb.) korának és egymáshoz való viszonyának tisztázását mindenestre mellékfeladatomnak tekintettem volna, ha lett volna időm. Igaz, a torjait kerestem, de annak semmi nyoma sincs.

Egyedül a Lécfalva melletti Várhegyen találtam római edénytöredékeket. Szerintem LÁSZLÓ Ferencnek igaza is lehet, mikor azt tette föl, hogy a padszigetszerű, alacsony Várhegyen római táborhely is volt. A pad alacsony volta, lapos teteje és egyéb körülmények egyáltalán nem mondanak ellent e föltevésnek. Magam is úgy vélem: a magyarok-székelyek az annak akkor még látható maradványairól nevezték el a Várhegyet²³⁷, János Zsigmond erdélyi fejedelem is annak a helyén emeltette az újabb, esetleges székely lázadás megfékezésére rendelt erősséget.

Erdély római kori kutatóinak Háromszék megye területe meglehetősen ismeretlen. Igaz, ehhez részben hozzájárul a római kori leletek nagyon kis száma, szegénysége is. Valós adatokkal – sajnos – magam se tisztázhatom most a megye római kori lakottságának kérdését, de Vasile PÁRVANNAK a moldvai poianai castrumról kifejtett nézetére²³⁸ ügyelve, továbbá Emil PANAITESCU-nak a berecki²³⁹ és CSUTAK Vilmosnak a komollai ásatási eredményeire²⁴⁰ támaszkodva, magam is azon a véleményen vagyok, hogy Provincia

Dacianak bizonyos időben a Feketeügy volt az itteni, északkeleti határa, mégpedig úgy, hogy a határt védő erődítménysor nem a déli, hanem – hídfőszerűen – az ellenséges északi parton lehetett.

A római hadiút azonban semmi esetre se húzódtott ott, ahol a Corpus Inscriptionum Latinorum III. kötetének szerzője és követői jelzik: a Komolló–Csernáton–Kézdivásárhely–Bereck vonalon, nagyjában a mai országot nyomvonalán, hanem vagy az alább felsorolandó erődítésvonalon, vagy pedig a Feketeügy partján, ha ugyan ezen a vonalon egyáltalán volt külön, szabvány szerint elkészített, megalapozott hadiútjuk? Katonailag ui. lehetetlen másképpen cselekedni, kivált olyan kiváló hadászoknak, mint amilyenek a rómaiak voltak...

A szakirodalom a fennebb már említett komollai–berecki erődítésvonalnak csupán az idézett két tagját ismerte. Új tagja (?) a Várhegyen föltett római erődítés, majd – a Komolló–Várhegy közötti távolságot alapul véve, annak a távolságnak megfelelően – Márkosfalva határában, a Sajgó-patak jobb parti padmaradványán, Hatolyka nyugati szélén, a szentkatolnai (ezzel magyarázódnék meg a római éremlelet?) vagy az oroszfalvi padon (ideválnának a Kézdivásárhelyről ismeretes római emlékek?), Nyújtódnak az istenháza körüli padján létezhetek: kisebb-nagyobb erődítések. Maga az erődítés-sorozat esetleg több, egymáshoz közelebb eső tagból is állhatott. Hangsúlyozom: az imént felsorolt erődítéshelyek mind csak föltett, nem pedig valóban bizonyított helyek. Valódiságukat vagy nemlétüket csak jövődő aprólékos terepvizsgálódások ásatások dönthetik majd el! Éppen ezért nagyon érdekesnek tartanám, ha Háromszék római korának majdani kutatói jó néhány napot szánának a fennebbi (és további) helyek bejárására, megvizsgálására, hátha a gyanított helyeken véletlenül mégis sikerülne a rómaiak nyomaira akadni.

Annál is lényegesebb ez, mert ORBÁN Balázs²⁴¹ meg ROEDIGER Lajos²⁴² Háromszékből több egykőzű töltést említ az imént föltett „határvonal”: a Feketeügy felé. Ezek valamennyi kivétel nélkül mind merőlegesen vonul, s az előbbiekhöz fűződően ezeknek a kiderítése is nagyon szép feladat lenne római koros régésznek. Ráadásul ott van még az a körülmény, hogy BUDAY Árpád szellemesnek ugyan vélhető, ámde megalapozatlan föltevése szerint²⁴³ Erdélynek ez a

csatcska a többinél jóval hamarabb, még Dacianak Trajanustól meghódítása előtt római uralom alá került, mégis ezzel szemben, Háromszéknek ebből a részből a többi daciai több ezer felirattal szemben mindössze két bélyeges téglát, valamint katonai elbocsátó levelet (diploma honestae missionis-t) ismerünk. (A krásznai aranyrudak, a krásznai bronzedény gyári jegye nem vehető számba!). Itt alig van települési nyom, s ahol van is, az mind-mind kicsi, kezdetleges, szegényes.

Az utóbbiak miatt magam BUDAY fölvetésének éppen az ellenkezőjét vagyok kénytelen vallani: ha egyáltalán úgy tett volna, a Feketeügy csak nagyon rövid ideig lehetett Provincia Dacia határa, úgy hogy a római csapatok távolról se népesíthették be annyira Háromszékot, mint ahogy az Dobruzdzásban²⁴⁴. sőt mint Erdély egyéb részében történt alig másfél évszázadnyi időtartam alatt. Szűkebb kis hazánknak a Hargitától – Persányi-hegységtől nyugatra elterülő részében egymást érik a római emlékek: tanyák, falvak, városok. Nem, eddigél itt mindennek semmi nyoma. Hiszen még a legnagyobb táborhely, a berecki is csakis katonai településnek látszik. PANAITESCU-nak kutatással se sikerült polgári település nyomaira akadnia. Még feliratokat se sikerült találnia, márpedig, ugye, föltétlenül kellett volna itt is keletkeznie polgári településnek, föltétlenül állítottak volna néhány síremléket is az alatti az idő alatt a berecki tábor mellett, ámde ezeknek semmi nyoma! E kérdést újból nagyon alaposan meg kell vizsgálnunk!

c. Vápavár-fajtájú, késő vas- (La-Tène-) kori várak

Ha figyelünk a Vápavárral, Herecvárral, Ika-várral²⁴⁵, Csomortányi-várral, Szacsvai-várral és a kiskászoni Várelével kapcsolatban elmondottakra, lehetetlen, hogy ne tűnjék azonnal szemünkbe ezeknek az erősségeknek meglehetősen egyező, sőt – mondhatni – egységes telepítési rendszere.

Valamennyiük alacsonyabb viszonylagos magasságú (30–100 m-es) hegykiágazásokon vagy folyópadocon van. Akár folyópadokra, akár hegykiágazásokra telepítették, e terepalakulatoknak a rendszeren meredek, omladékos marittal végződő részét, végét, amelyet már nem szándékoztak oltalmazni, a vár belsejébe, fáradságos munkával ástott két-három árokkal

vágták el, majd az így elkülönített, védelemre előkészített térséget átlag 2 m vastag fallal övezték. Arra az oldalra, ahol az elkülönített rész a hegy többi részéhez kapcsolódik, a falhoz, a falon belül négyszög alaprajzú tornyot (?) építettek. A fal körülzárta térséget, amennyire lehetett, elegyengették. Az említett – esetleges – kaputornyon kívül a vár belsejében semmiféle építésre valló nyom se látható.

A torony (?) előtt, a falon kívül, az ároktól be nem vágott térséget meg rendszerint ismét elegyengették, sima felületű alakították. Néha esetleg több tereppihenőnek a nyomát láthatjuk. Épületmaradványokat ezeken sem észlelhetni. A várhoz fölvezetett utak valószínűleg ezeken a külső tereppihenőkön és árkokon át vezettek az erősségbe.

A külső védelmi elemekre nagyon jellemző, hogy csak árkok, töltésük nincs. Az utakról tudunk kell, hogy – amennyire jelenlegi maradványaikból megítélhető – eléggé ügyesen telepítettek, fokozatosan, egyenletesen kapaszkodtak.

A várak alaprajza – a hely természetének megfelelően – nagyon különböző: mindig a fölhasznált terület nagysága és természetes idomai szabják meg. Legtöbbször magányos, messzebb nyúló hegykiágazásokat választottak erősségeik helyéül, és emiatt a várak alaprajza legtöbb esetben rövidebb kerülék (ellipszis) alak: Csomortány, Herecvár, Szacsva, Ikavár, Várelé). Csomortány-vára esetében majdnem kör alaprajzról beszélhetni. A sepsibükszádi Vápavára viszont egyenlőszárú háromszög alaprajzzal keletkezett.

A falakat csakis kőből rakták. Téglapítkézést sehol se tapasztalhattam. A falakáshoz használt köveket minden esetben a helyszínen fejtették. Valószínűleg az erősség felszínének elegyengetésekor lefejtett terméskő-anyagot használták föl. A kisebb-nagyobb tömbök faragatlanok. Minthogy a várak javarésze (Csomortány, Herecvár, Szacsva, Ikavár, Várelé) réteges kárpáti-homokkőből épült, az anyag réteges törése faragott kövekre emlékeztető, csinosabb külsőt kölcsönöz. Egyedül Vápavár fala készült tömeges (andezit-) kőzetből. De ennek a külső felülete, színe is eléggé egyenletes.

Mindezek alapján tehát egészen könnyen ki lehetne mondani e várak egykorúságát. Ámde amíg Ika-vára, Csomortány, Szacsva, Várelé fala építései csak földes anyagot használtak köveik összefogására,

addig Vápvára és Herecvára falainak kötőanyaga mészhabarcs. Ez a körülmény mindenesetre némi gondolkodásra késztet, mielőtt ezeknek az erősségeknek egykorúságát kimondanám. Magam azonban – ennek ellenére is, – míg szakszerű ásatás ellenkezőjét nem bizonyítja – nagyjában mégis egykorúaknak tartom az említett erősségeket vagy legfőnnebb rövid egymásután épülteknek.

A várak korát illetőleg semmi biztos, valós adatunk nincs. Csak következtetéssel vagyok képes hozzáfutólag meghatározni. Úgy tetszik, hogy egyik részük nem középkori, legfőnnebb kora középkori sziklavár, de határozottan nem is római erődítések. Az is bizonyos, hogy építési módjuk, alaprajzuk a Hunyad megyei dák várrendszer tagjaival sem azonos.

Főtaláljuk azonban ezt az erődítési elvet több háromszéki falu erődített egyházánál²⁴⁶, a helység (vagy, ha két falu, a két falu közös) enyhe magaslatán emelkedik, a kb. megfelelő területet bezáró, majdnem minden esetben kör alaprajzú vagy legalább is nagyon rövid hossz tengelyű, ellipszis alaprajzú várfal. Az csak egyetlen helyen szakad meg: a kaputoronynál. Utóbbi rendszerint négyszögű alaprajzú s minden esetben harangtornyul is szolgál egyúttal, mert a templomoknak nincs külön tornyuk. Az építési elv tehát – látszólag – ugyanaz. Ámde ezek mindig a faluban, vagy ha két falu közös egyházáról van szó, a két helység közötti magaslaton, de belsejében, középen az isten házával. S aztán váraik esetében nemhogy templomnak, de egyéb épületek sincs nyoma az erősség belsejében. Herec-várát kivéve, ráadásul egyik sincs a faluban avagy legalábbis két régi székely település közös helyén. Majdnem mind távol esnek jelenlegi vagy oklevelek alapján kimutatható falvaktól. Mindezek a körülmények óvatosságra intenek, arra késztetnek, hogy a szerkesztési alapelv többé-kevésbé megfigyelhető azonossága mellett se tekintsük éppen ennyire fiataloknak, hanem jóval régiebbeknek!

Sokkal inkább tekinthetők a magyar honfoglalást közvetlenül megelőzőn itt élt szlávok várainak. KARÁCSONYI János ugyan ezeket a területeket a X–XI. században teljesen, vagy majdnem teljesen lakatlanoknak tekinti²⁴⁷, ámde a számos háromszéki szláv helységnév miatt ezt semmiképpen nem fogadhatom el. A székelység idetelepdedésekor itt, Háromszéken okvetlenül számottevő szláv lakosságnak kellett lennie,

különben honnan eredne a legrégebb oklevelekig visszamenőleg kimutatható sok szláv helységnév? Föltűnő az is, hogy az erősségek közül Csomortány, a kiskászoni Várele, Csernáton, Szacsva olyan helyen épültek, ahol a jelenlegi falunév éppen hajdani szláv településre utal! Ráadásul aztán, mint PAULER Gyula írja²⁴⁸, a szlávoknak éppen ezekhez hasonló erősségeik voltak: „rendszeresen körülhatárolt, négyszögletes alaprajzú vagy kerek földvár, nyelvükön grad, amelybe csak egyetlen bejárat vezetett”, a törzsek egyébként „erdős, mocsaras helyeket kerestek lakóhelyül”. A vár belsejében nem voltak épületeik, csupán leveles faszínek. (Sajnos, nem juthattam PAULER forrásaihoz. Azok esetleg valamivel részletesebben tudósítottak volna egyről-másról).

Ez utóbbi föltevés talán elfogadható volna, ámde mégse merem határozottan ide osztani. Sőt tekintetbe véve, hogy az itt oly nagy számban jelentkező szláv helységnév ellenére egyetlen várnak se maradt fenn a szláv elnevezése (grad, gradiste, gredistye), továbbá ezekben az erősségekben előkerült régészeti leletek legfiatalabb emlékei majdnem mindenik esetében La-Tène-kori régiségek, annál fiatalabb – egyelőre – egyiknél sincs, addig amíg szakszerű föltárások határozottan más korúaknak nem bizonyítják, legalább is egy részüket okvetlenül a kései vaskorba kell osztanom, megengedve azt, hogy helyükön előbb is, de utóbb is léteztek már erődített települések.

Véleményemet nemleges bizonyíték is megerősíteni látszik: az érmeik teljes hiánya. A kincskeresők az összes említett várat mind csúnyán összevissza turkálták, mégis sehol senki nem talált még egyetlen lyukas garast sem! Ha tehát a környékeliek nem hallgatták el előttem a talált régi pénzeket, és így valóban nem került elő semmi, akkor csakis olyan időszakba, a vaskor ama szakaszába helyezhetem el ezeket az erősségeket, amikor Erdélynek még nem volt erős kereskedelmi összeköttetése a Fekete-tenger parti görög gyarmatvárosokkal, az i.e. IV–III. század körüli időbe. Vagy még egy lehetőség: az Árpád-kor korai századaiba...

A fősorolt váraikon kívül Almás-várában, Várhegyen is kerültek elő edénytöredékek. Hogy akkor ott voltak-e várak, azt a jelenlegi, jóval későbbi romok miatt, ásatás hiányában nem dönthetem el. A hely természetét tekintve azonban valószínűsíthetjük. Az almás-vári, Odojka-tetői terepíhenőket is valószínűleg mind ebbe, a tereplépcsőket emberi erővel elegyengető

korba tartozók közé sorolhatjuk, sőt valószínűleg a Perkövön is volt ebben az időben település. Esetleg Torja község belterületén is. Az innen napvilágra jutott házszozi érmeik bizonyára nem véletlenül, útközben elvesztett pénzek...

A csíki Bálványos-vár – külsejét tekintve – mintha szintén ide kívánkoznék, perdöntő leletek híján azonban nem merek határozottan állást foglalni.

Nem hiszem, hogy e váraknak oly számottevő hadászati rendeltetést tulajdoníthatnánk, mint ahogyan MARTIAN tette. Elhelyezésük, földrajzi helyzetük egyáltalán nem látszik ezt bizonyítani. A csíki Bálványos-, Vápa- és Herec-várának, sőt a Csomortányi-erősségnek is lehet – esetleg – mélyebb hadászati jelentősége, de a szacsvai, azután a felsőcsernátoni Ika-várnak, a kiskászoni Várelének nem. Utóbbiak annyira eldugott helyekre épültek: azt sejtetik, hogy magát az elrejtőzködést is mintegy védelemre használták föl.

d. Kincás-vár osztálya tartozó erősségek

Kincás-vár osztályába – a nevet adó erősségen kívül – Torja-vára meg a kisborosnyai Várbérce tartozik. Mindhármuk közös jellemvonása nagy viszonylagos magasságuk: 100–150 m viszonylagos magasságú hegyekre telepítették. A magaslatok egyik, esetleg két oldala mindig annyira meredek, hogy azt külön védelmi elem nélkül hagyták. Csak a kevésse meredek két vagy három peremet övezték rendszeren árokból és töltésből álló védőművel. Az árokkal-töltéssel kerített területet többé-kevésbé elegendték. Azon belül rendszerint két tereppihenőjük van. Torja-vára esetében még a körtöltésen kívül is látható néhány kis terjedelmű tereplépcső.

Faluk nincs, bizonyára csak egyszerű földtöltésük volt. Belsejükben sem észlelni épületnyomot. Ha voltak is lakások, valószínűleg csak ganés agyaggal tapasztott, vesszőfonásos kunyhók voltak. Az ott talált leletekből következtetve, hasonló vár lehetett a csíki Bálványos, esetleg a Perkövön is. A jelenlegi felszín alatt azonban ezt csakis ásatással lehetne megállapítani. Talán a csernátoni Hegyes-tetőn is lehetett ilyen település.

Az utóbbi helyeken előkerült emlékek mind kora vaskori (Hallstatt-korú) leletek²⁴⁹. Ha addigi meghatározásaim helyesek, akkor a Kincás-vár-jellegű erősségeket a bronzkor végére – a korai vaskorba osztom. Ennek felelne meg vi-szonyított kis beosztásom: a kései vas- (La-Tène) korba tartozók fejlettebbek. A Kincás-csoport viszont talán, ismét az erődsi-jellegű, újabb kőkori és átmeneti kő-bronzkori erődtített tele-

pülésekhez hasonlítva jelent valamivel magasabb fejlődési fokot.

e. Régibb bronz- és újabb kőkori erődtített települések

Az Újtusnádról, Vápvárról, Várhegyről előkerült bronzkori emlékek lelőhelyeinek külső körülményei megengedik annak a föltevését, hogy azokat a maguk idejében szintén megerősítették. Ha nem is voltak a mai, a szó legszorosabb értelmébe vehető erősségek, annyit mégis megengedhetünk, hogy legalább árokkal-töltéssel kerített települések voltak. Erődtítési rendszerük azonosnak látszik az erődsi-jellegű településekével. Ilyen Vápvár első települési szakasza, Altorja, Várhegy, a Herecvár melletti Leányvára, kisborosnyai Borzvár stb. Rendszerint alacsony (30–50 m magasságú) folyópadokon, a hegyek lealacsonyodó, végső nyúlványain létesültek. A padok legkönnyebben támadható, hegyfelőli, keskenyedő részét árokkal vágják át, de – kezdetleges eszközeiknek megfelelően – csak kevésbé mélyítik. Az ekként kissé elkülönített felületet árokkal-töltéssel övezték. E védelmi elemeknek a mélysége, illetve magassága csekély. Annyira, hogy utóbbiak ma nem is igen észlelhetők. A védőárkok is nagyon elmosódtak. Az ősfalu ezeken belül épült, többé-kevésbé rendezett lakásaival. Az e korbéli emlékek ismertetése már ismét kívül esik feladatomban. Csak ennyit tartottam szükségesnek leírnom, hogy a fejlődés egymásutáni, csendes fokozatait könnyen megérthesse az utóbbiakkal nem foglalkozó is.

*

Amennyire lehetett, az utóbb leírtakban összegezni igyekeztem a várak jellemző vonásait; parkodtam korok szerint is szétválasztani. Osztályozásomban csálhatatlan voltára nem esküszöm. Nem is esküdtem, hiszen ásatások hiányában nem is ítéltettem a hajdani valóságot jobban megközelítőn...

Az összefoglalásomat figyelmesen végigolvasó, azt esetleg az először leírtakkal még egyszer összevető mindenesetre azt is megfigyelheti, hogy a kezdetleges védelmi létesítmények itt is hovatovább egyre jobban fejlődtek, mint mindenütt, nagy átlagosságban. Egy-egy védelmi elem ideig-óráig eltűnik, később azonban változott, fejlettebb alakban újra előtűnik.

Az újabb kőkornak az erődsi-jellegű erődtítése bizonyos ideig ugyanolyan alakban élnek tovább a bronzkorban is. A bronzkor későbbi szakaszában vagy a korai vaskor első felében már nem találjuk ott, mert egy időtől kezdve csak nehezen megközelíthető, meredek lejtőjű hegyormokra húzódtak föl. Védelmi elemei ugyan – általában – teljesen hasonlóak az előbbiekéhez,

de településeik területén alig gyűjthetni edénytöredékeket, más régiségeket. Emiatt kénytelen vagyok azt hinni, hogy az oly virágzó erdsi-műveltségnek később veszedelembé, nyomorúságba kellett jutnia. Azt hiszem nem csalódom, ha azt mondom: míg őslakóink a kő-rézkorban aránylag békés, csendes viszonyok között éldegéltek, akiknek bőven jutott idejük, vagyonuk és tehetségük művészi ösztönük kielégítésére, addig a bronzkoriaknak, noha kezdetben talán ők is csöndesen éltek, éppen gyarapodott anyagi javaik miatt mégse volt annyi békességük, hogy még jelentősebb vagyoni tehetek volna szert, majd – ennek segítségével – az emberi lélekben mindig meglévő, de a körülmények sanyarúsága miatt nem mindig megvalósítható művészi képességüket az erdsiediktől megszokott irányba tovább vihették volna. Sőt, a törzsek egyre gyakoribb vilongásai következtében annyira változott helyzetük, hogy a völgyek alacsony padja mellett, immár nehezebben megközelíthető sziklaormokra is fölhúzódtak. E változásokkal szoros kapcsolatban talán a népesség sűrűsége is csökkenthetett, mert amíg a kő-réz- (az erdsi-) korban a megye településeinek a száma tekintélyes, jelentős, addig a bronzkorban számuk meglehetősen csökken.

A szorosabb értelemben vett fényes fekete felületű, „grafit bevonatú” edények jelezte korai vaskorban a népességnek újra nagyobb létszámúnak s vagyonosabbnak kellett lennie. Edényeik alakincse, csinosága, készítése, továbbá a szám szerint szaporodott lelőhely mind erre enged következtetni. Lelőhelyeik nagyobb része inkább a völgyekbe esik. A Vápvár osztályú váraknak némelyikében is előfordulnak e korabeli egyes leletek. Semmi bizonyítékunk sincs azonban arra, hogy az erősségekből mennyit tulajdoníthatunk e kornak.

Eddigi észleleteim fényében Háromszék területéről hiányzanak a nagy befogadó képességű törzsi menedékvárak (Volskburg-ok). A szkítákkal kapcsolatban nem beszélhetünk várakról. Uralmuk vége körüli időkhöz a leigázott őslakók azonban ismét lemerészkedtek a völgyek síkjára. A helybéli lakosság a völgyekben, a síkon élte további szorgos mindennapjait. A völgyek oldalán emelkedő, viszonylag nem magas folyópadokon építették menhelyeiket. Erődítési elvük a régi. Az erdsi erődítési elvet, szokásokat újítják föl ismét. Ráadásul nem egyszer réges-régi települések helyén „útik föl sátorfájukat”. Nem egy ízben mélyítik régi erődített települések árkait, esetleg többet is készítenek. A földtöltés helyére olykor már kezdetleges kőfalat is húznak. Kőfal építésén kívül másik, figyelemre méltó, új jelenségről vehetünk tudomást: amíg a régi erősségek voltaképpen kezdetlegesen erődített falvak voltak, addig ebben a korban, sőt már a bronzkorban, még inkább a korai vaskorban a falvak meg a vá-

rak elkülönültek. Az előbbieken marad a nép, utóbbiakban pedig a vagyonosok, urak, vagyis a hatalomra vergődött nemzetség- vagy törzsfők és szűkebb-tágabb kíséretük uralkodik. Legalább is ezt erőlteti meg az a körülmény, hogy – bár e korból elég sok erősséget ismerünk – mégis sokkal több, nem várszerű falusias településünk van. E kor közösségeinek békessége elég sokáig tarthatott, úgy hogy a lakosság jelentékeny megszorodása mellett a várépítésben bizonyos fejlődési fokozatot is meg lehet különböztetni. Nem tartom lehetetlennek, hogy idő múltával valamelyik erősebbnek bizonyuló, kiváló törzsfő – esetleg ennek létesítménye lenne a csíki Bálványos-vár? –, alighanem uralma alá hajtotta a kisebb-nagyobb közösségvezetőket. Műveltségük nem volt különösebben fejlett. Igaz ugyan, hogy átveszik e kor nyugatabbra divatos ízlését, azt utánozzák is, szegénységük azonban mégis nagy marad, mert finomabb, művészebb holmit, még behozottat is, alig találunk.

A római uralom nem sokáig tartott. Mondák nem őrzik emléküket! A határ mentén emelt, részben föltehető erődítések mellett – már az idő rövidsége miatt sem keletkezhetek állandóbb, nagyobb polgári települések, városok, ahol a határon túliak is beszerezheték volna szükségleteiket, megbámulhatták, elsajátíthaták volna a római ízlést, szokásokat, életmódot, nyelvet, s így mélyrehatón átalakíthaták volna a határon kívüli népesség életét is. A háromszéki részeken mindössze a dák településeken előforduló egy-két behozott edénynek a töredéke idézi emlékezetbe a római uralmat.

Azt, hogy a római sasok elszállása után e területet a Moldvát, Havaselvét, Erdélyt ideig-óráig birtokolt népek mindegyike megszállotta, mindenestre bizonyosnak kell tartanunk. E népek javarésze legelő-váltó nép volt. Állandó, gondosabban épített lakásainak aligha voltak s ezért sincs miért csodálkoznunk, hogy e korból – egyelőre – nem ismerünk településmaradványokat vagy éppen várakat, hiszen még temetők se nagyon ismeretesekek, sőt elszórt emlékeik is csak itt-ott kerülnek napvilágra. Csak a szláv jövevényeknek őrződött meg nyomuk a háromszéki helynevekben.

Igaz, hogy határozottan nekik tulajdonítható leletünk, várunk – egyelőre – nincs, mégis itteni településeiket is bizonyára éppúgy megerősíthették, mint amilyenek az Ibráhím ibn Jákub- (Jakab-fia Ábrahám-tól) említettek. Mocsaras hely és erősség is éppen elég volt itt. Valószínűnek tartom, hogy ők bizonyára a családközösségen, a zádrágán nyugvó megerősített falrendszerhez tértek vissza. Fennebb említett erődítési szokásaik legalább is erre látszanak utalni, eltekintve attól, hogy hegyormok helyett a mocsaras helyekre telepített, megerősített falvakkal éppen olyan szép át-

menetet, fejlődési fokozatot alkotnak a későbbi vízvívá-
rakhhoz, mint az erdősőbb, emelkedettebb helyeken léte-
sült, bekerített falvaikkal. Azok valószínűleg csak
védőárokkaival, földből fölhányt, esetleg faszervezetű töl-
tésekkel voltak megerősítve...

Magukat a középkori várainkban, erődtemplo-
mainkban megfigyelhető építési szokásokat, építési
műveleteket illetően egyelőre – részben – elfogad-
hatjuk a szász történészek nézetét, hogy azok nyugati,
német-szász eljárással épültek. De legfőbb csak a
falrakást illetően, ha ugyan egyáltalán jogunk van
német-szász falrakásról beszélni. Erősségeink telepítési
rendszerét, elvét azonban már nincs miért okvetlenül
tőlük származtatnunk, hiszen – mint láttuk – ezen az
aránylag kis területen is jócskán van előképük a fejlet-
tebb alakokhoz. Itt is mindig földrészüink többi vi-
dékeinek megfelelőleg, kb. azokkal azonos időben fej-
lődtek, alakultak. Az egyes kiviteli tervek az életkö-
rülmények, békés-háborús viszonyok változtatására
készítők, átalakításra kényszerítő hatására fogantak.
Annál inkább van okom ezt hinni, mert a várainkhoz
fűződő mondák tanúsága szerint²⁵⁰ – sajnos, most
nincs alkalmam részletesen taglalni ezt a kérdést –
ezen a vidéken úgyszólván mindig laktak közösségek,
s azok, egyszerű vonásokban, némileg átvették, meg-
őrizték egymás múltjához fűződő ismereteik egy ré-
szét. Ha egyes mondák részre bontásával, elemzésük-
kel az tűnik ki, hogy – noha egyes mondaelemek kü-
lönöző helyeken ismétlődnek is – mégis csak olyan
helyeken ismétlődnek, ahol a velük párhuzamban állít-
ható korok leletei is előfordulnak²⁵¹. Az évszázadok
folyamán többé-kevésbé összefonódott monda-
foszlányok kellő figyelemmel talán szétfejtethetők, an-
nak megfelelően, ahogy az idő múlásával rendre egy-
másra rakódtak?

Magam – éppen ezért – még Szent Anna-tavá-
nak később keresztyén fölfogásának megfelelőleg áta-
lakult legendáját se merném teljesen a mesevilágba
számítani. „Bizonyos, hogy Szent Anna-tava bércén
meg a Büdös-hegyen hajdan fényes várak emelkedtek.
A Szent Anna-tavi várúnak a kegyetlenkedései miatt
az Isten iszonyú dörgés meg az elemek tombolása ide-
jén vad urával egyetemben elsüllyeszté a várat s helyére
a Szent Anna-tó keletkezett.” Bizonyos tekintetben
nagyon figyelemre méltónak tartom a torjai Bálványos-
várhoz tartozó azt a mondai elemet, hogy az erősség
falát lágyan rakták s csak idővel keményedett meg,
föltéve, hogy ezek a mondák tisztán helyi mondák, nem
pedig ősi mondakörök közös kincse! Sokkal inkább
vagyok hajlandó azt hinni, hogy e környék időben na-
gyon távoli őslakosai valamiképpen, csakis közvetve
(!) ama annyira félelmetes, szörnyű természeti tüne-

ményeket örökítették meg ezekben a mondákban.
Azokat, amidőn a Bálványoson – úgymond – „szemők
láttára” folyt a fortyogó láva, midőn a Büdös-hegy, a
Szent Anna-tavának meg a Mohosnak az üstje, a Nagy-
Murgó, Alsósőllyomkő kúpja, a Nagy-Csomádtól
északra levő 11 kisebb-nagyobb tűzhányókúppal okád-
ta a „kénköves lángot”...

Földtankutatók vizsgálódásai is igazolják a
hagyományt²⁵¹. Itt, Háromszék északnyugati szegé-
lyén, éppen a mondában említett hegyek tűzhányó he-
gyek voltak. Igaz, hogy a földtörténeti harmadkor vé-
gén törtek ki először, működésük főideje a harmad-
é negyedkor határára esik, sőt jócskán belenyúlik a
negyedkorba is, de az ősember – mint FERENCZI Ist-
ván²⁵² írja, a tusnádi Szent Anna-tavának, a Mohosnak
s a többi kisebb-nagyobb kúpnak – köztük a torjai Bál-
ványos vár hegyének tűzhányóit még valószínűleg lát-
ta működni.

Ha tehát Erdély eme kicsi zugában fennmaradt
ősregi, pleisztocén-kori természeti tünemények mesés
elemként megőrzött mondáját ily figyelmet érdemlőn
hitelesítik természettudósok kutatásai, a többi régi
mondákat pedig a különböző várak, települések leletei,
semmi okunk annak föltevésére, hogy a megállapított
váralakok mind idegen kölcsönzések. A hegyen lakók-
nak a megszokotthoz való, szokásos ragaszkodása
alapjában őrizte meg az ősi jellegzetességeket, nem
zárkózva – természetesen – el a közelebbi vagy tá-
volabbi, környező tájak hatásától, nem vonhatva ki ma-
gukat sohasem a körülmények, a viszonyok alakulása,
hatása, azaz fejlődése, megtorpanása vagy éppen cso-
kevényesedése kényszerítő hatása alól. Jövenők alapos,
részletes kutatások rendre-rendre napfényre hozzák
majd a nyomon követhető fejlődés eddig hiányzó lánc-
szemeit is...

Jegyzet

* Saját alá rendezte F.I. – Az eredeti szövegen nem sokat változtattam.
Ahol értelmét láttam, rövidítettem, a túlságosan hosszú mondatok szer-
kezetét egyszerűsítettem. A tanulmány ut. románra fordítva látoit volna
napvilágot. A szerző e művelet megkönnyítéséért, szokásaitól eltérően
fogalmazott. A szemléltető anyag (fényképek, rajzok, metszetek stb.) hi-
ánya, amelynek segítségével sokkal szemléletesebbé tette a dolgozatot,
talán nem okoz nehézséget a könnyebb érthetőség tekintetében. A szovjet
katonák 1944 októberi–novemberi lakásunkbeli gardázálkodása megse-
mítette a – különben rendben lévő, kiadásra kész – mellékletanyagot.
Anyagiak miatt nem vállalható a szemléltető anyag újrajrészletése, hisz
ahhoz a szóban forgó erősségek és környékük újrajrészletése, a térkép-
vázlatok újra rajzoltatására stb. lenne szükség. Azonfelül azonban az
immár több tekintetben helyrehozhatatlan akkori állapotot rögzített fény-
képanyag sajnálatos megsemmisülése okozza a legfájdalmasabb vesz-
teséget, hiszen a hét évtizedet meghaladó időszak leforgása alatt a tanul-
mányban szereplő régészeti-történeti emlékek legnagyobb része nagy
kárunkra, helyrehozhatatlanul megváltozott! Az értekezés nagyon rövid,
előzetes jelentés-szerű változata „Raport asupra unei excursii arheologice

in județul Trei-Scaune” címmel megjelent az *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, secțiunea pentru Transilvania időszakos kiadvány I 1926–1928 (1929) 242–246 oldalain... FERENCZI Sándor bronzszobákban maradt számos tanulmány közül ez az *trás Vasile PÁRVAN korai halála miatt nem látta meg a nyomdafestéket. A harmincas évek elejéig az erdélyi, közelebbről az „enyhe” túlzással ekként dicsőített „kolozsvári régészeti iskola” egyre számottevőbb szerepre magát föltornászó, sőt utóbb vezéregyéniségévé emelkedett Constantin DAICOVICIU – itt nem részletezhető, bizonyos okok miatt – egyáltalán nem telkesedett PÁRVANÉrt. A neves román régész elhunyt – számára – az érdemtelenül gyors fölemelkedés kapujára tárta ki. Romániában PÁRVAN nem az egész román régészet, hanem csupán a bukaresti régészeti iskola tagjainak, főként Radu VULPE-nak és Gheorghe ȘTEFAN-nak a követőinek maradt a mintaképe, szinte mind a mai napig.*

1. Az első világháború előtti, 1:75 000 méretarányú, ún. „fekete-fehér” katonai térkép (Special Karte Zone 21. Kolonne XXXIV) Kézdivásárhely lapja határozottan tünteti föl töltéseit!
2. BENEDEK Elek: *Magyar mese és mondavilág*. Bp. é.n. l. k. 414.; MIKSZÁTH Kálmán: *Magyarország lovagvái*. 92–97.
3. *Háromszék vármegye monográfiájában* (253). Érdekes, hogy GYÁRFÁS Győző Almás-várhoz egészen hasonlóan, tehát más korú-nak mondta!
4. Sajtó alatti a Dacia III 1926. kötetében.
5. Ld. ORBÁN Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. III. k. Pest 1869. 120–121. Becsülettel északra, Lemhány határából, a Feketeügy bal partján emelkedő, Hosszú-havas gyíky térs tetejéről „Hajdú-vára” nevű jelentéktelenebb romot említ. Erről azt hiszi, hogy a XVI–XVII. században határőr-, hajdúszállás lehetett. Okleveles nyoma nincs. Almás-várhoz való utunk közben érdeklődtem utána, de mivel akkor nem akadt olyan helybéli, aki elvezethetett volna, nehogy sok időt veszítsek, későbbre hagytam, akkor pedig – sajnos – kifogytam időmből... Így annak tisztázása későbbre maradt.
6. A helybeliek most Fenyőpataknak mondták. A régi fekete-fehér térkép I. sz. jegyzetben idézett lapjának 1910. évi kiadása ellenben Tiszapatak névvel jelöli. Esetleges tévedések elkerüléseért a két nevet egyesítve használom.
7. *Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvár 1866. (A továbbiakban: Erdépm. l.) 48.
8. I. m. III. k. 117., 119., 120.
9. Iulian MARTIAN, alább idézendő könyvecskéjében ORBÁN alaprajzának megváltoztatott méretű hasonmását közli. Nem tudni: milyen alapon, eltér azonban az eredetitől: a. a külső várártok folytonosnak rajzolta, holott az – miként a helyszínen megállapítható – két helyütt is átjárás-szerűen hiányzik; b. az alsó és felső válaszfalat a hegyoldali tereplépcső szélén vezeti végig, noha ORBÁNnál igazában csak a zömtorony sarka vonaláig van meg; c. ORBÁNnál a zömtorony fala meg a szobán forgó alsó és felső vár válaszfala közötti keskeny, folyósószerű rész északi végénél az erősség fala hiányzik; ORBÁN rajzán nemcsak a külső, hanem a belső ajtónyílás helyét is föltüntette.
10. *Magyarország műemlékei*. Szerk.: b. FORSTER Gyula. (A továbbiakban: Mamf.) II. k. 360. h.
11. *Urme din războaiete Romanilor cu Dacii. Studiu arheologic*. Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania. I. Cluj 1921. (Az alábbiakban: Urme.) 47 31. á. Uő.: *Repertoriul arheologic pentru Ardeal*. Bistrita 1920. (A továbbiakban: Rep.)
12. *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*. Háromszék vármegye törvényhatóságainak megbízásából szerkesztette PÓTSA József szerk. bizottsági elnök stb. Kiadta Háromszék vármegye közönsége. Sepsiszentgyörgy 1899. 253.
13. A középkori várak különös tekintettel *Magyarországra*. Sajtó alá rendezte NAGY Géza. Bp. 1905. (A továbbiakban: Középkori várak.) 284.
14. Vö. TÉGLÁS Gábor: *Hol gyártották Dácia óslakói a kézi malomkövet?* *Archaeologiai Értesítő*. (A következőkben *AE*) VIII 1888. 91.
15. A helybeliek elbeszélése szerint közvetlenül a háborút követett években egyik kézdivásárhelyi lakos emeletes házát vesztette el az eredménytelen kincskeresés következtében.

16. ORBÁN-nak az Almás névnek Álmosá alakítása nagyon hazafias fölbuzdulású kezdeményezése, de sem ez, sem pedig erre alapozott meghatározása – ti, hogy Álmos magyar nagyfejedelem építette –, azt hiszem, minden különösebb indokot hiányol: mesébe illő magyarázatnak kell nyilvánítanom.
17. I. m. III. k. 129.
18. I. m. III. k. 120.
19. Mamf. II. k. 359. h.
20. I. m. 284.
21. *Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet utikalauza*. Bp. 1899. (A továbbiakban: EMKE utikalauz.) 280.
22. Urme. 47.
23. 1:75 000 léptékű osztrák–magyar fekete-fehér térkép Lap Zone 21 Kolonne XXXIV. Kézdivásárhely lapjának az 1910. évi kiadásán.
24. *Erdély régiségei*. Pest 1852. (Erdrég.) 182.; Erdépm. l. 133.
25. I. m. III. k. 111–112.
26. *Háromszék vármegye*. 253.
27. Mamf. II. k. 359.
28. Urme. 47.; Rep. 34.
29. *Erdélyi Történelmi Adatok*. Szerk.: gr. MIKÓ Imre. I. k. Kolozsvár 1855. 265–268. lapján NAGYAJTAI KOVÁCS István közölte. Újra megjelent a Székely Oklevéltár (a következőkben SzO) (szerk. SZABÓ Károly és SZÁDECKZY Lajos) IV. k. Kvár 1895. 90–93. lapján. ORBÁN Balázs is hivatkozik különben az oklevélre. I. m. III. k. 112. – Az oklevélközlők meg az adatokra alapozó KÓVÁRI valamennyien a Perkő tetején, illetve oldalában – meg lábánál hajdanán létezett erődítések valamelyikére vonatkozták, jöllehet, ha a levél helyrajzi adatait összevetjük a térképpel ma is találó adataival, azonnal szembeütközik ORBÁN helyes egyeztetése. Az oklevél szövege szerint ui.: „Polyán határain felül papok réjje felül vagon egy praedium, Szent János nevű”. (Ma Szent János-pataka őzri emléket.) „Imnár e Szent János nevű praediumon felül vagon az Kászon réjje vagy mezejje, kinek az hegyek közé völgyei vagon, patakok jönek ki azokból, kinek neve vagon” stb. Még a birtokviszonyok is kb. ugyanazok: a kézdivásárhelyi határ fölött Kászonszék határáig terjedő rész ma is a kézdivásárhelyieké.
30. A Várelétől kb. éppen olyan távolra, kelet felé, mint amilyen távolra, de nyugat felé fekszik Odojka. A fekete-fehér térkép az 1100-as magaslatot „Zsidó-domb”-ként említi. Egyrészt azt tekintve, hogy a Várelé éppen ennek a kiágazása, aztán meg tekintve, hogy tapasztalataim szerint a románok lakta területeken (igaz viszont: ez csak székelyek lakta vidék!) az egyenértékű „Jidovul”, „Dealul Jidovului” névvel rendszerint rossz vagy természetfölötti különös helyet jelölnek, közelebbről ezt is szerettem volna fölkeresni, rövidre szabott időm azonban – sajnos – nem engedte.
31. I. m. III. k. 108–111.
32. Vö. PÁLMAJ József: *Háromszék vármegye nemes családai*. Sepsiszentgyörgy 1902. 246.
33. Erdrég. 182–183.; Erdépm. l. 132–134.
34. EMKE utikalauz. 284.
35. *Háromszék vármegye monográfiája*. 19–21.
36. *Az osztrák–magyar monarchia írásban és képbén*. (Az alábbiakban: OMMK.) Magyarországi. Bp. VIII. k. 358.
37. Mamf. II. k. 360. 363.
38. Rep. 34.
39. *Arpadia* I. 1883. 70–71.; II 1885. 237–253.
40. Századok. IV 1870. 211–225.
41. Századok. IX 1875. 435–437.
42. *A székelyek intézményei a legrégibb időkől az 1568-iki átalakulásig*, Kolozsvár 1901. 65.
43. *Özvegy és leánya*.
44. PÁLMAJ József: *Háromszék vármegye nemes családai*. 307. (KÁLNOKY Zsuzsa, MIKES Kelemen dédunokája?)
45. *Getica. O incercare de protoistorie a Daciei în milenii I. a. Chr. Săpăturile din Cîmpia Muntean și Getii din Masivul Carpatic*. *Getica. Essai d’une protohistoire de la Dacie pendant le premier mil-*

- lénnaire av. J.-Chr. Les fouilles dans la Plaine Valaque et les Gètes du Massif des Carpathes. Academia Română. Memoriele societății istorice. Ser. III, tomul III, mem. 2. Cvltrva Națională. Buc. 1926. 582. 583.
46. Korai vaskorból: Kézdiszentlélek vasúti bevágás 673. h. sz.; Kézdivásárhely 525–82. sz. Kései vaskori: Kézdivásárhely–Bereck vasútvonal 353, 459, Oroszfalvi út 51–82. Kézdivápolyán 75–91. sz.
47. Hamis és hibás keltezésű oklevelek jegyzéke 1400-ig. MTA kiad. Bp. 1902. 18–19, 26–27. uő.: A székelyek eredete és Erdélybe való betelepülése. A MTA Évkönyvei. Bp. 1905. 57–66.
48. SzO. I. k. 8–9. 17.: Eudoxiu HURMUZAKI: Documente... 248–249.
49. KARÁCSONYI János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. III. k.; uő.: Hamis, hibás keltű és keltezetlen oklevelek... 18–19, 106. sz. 26–27. 132. sz., 34–35. 177. sz.
50. Az I:75 000-es léptékű Zonc 21 Kolonne XXXIV Kézdivásárhely térkép. Minthogy majdnem minden forgalomban levő térkép közli, azt hiszem felesleges mindet felsorolnom.
51. SzO. III. k. 14., 19. Megjegyzem, hogy sok XIII–XVI. századi oklevél ír Bálványos várról, ámde java részük a Szolnok-Doboka megyei Bálványos-várra vonatkozik. Utóbbi viszont majdnem mindig az erdélyi vajdák birtokaihoz tartozott. Ezzel szemben csak kevés, határozottan a torjai Bálványosvárhoz tartozó ismeretes.
52. SzO. VI. k. 345.
53. Lusus mundi. Genealógiai Füzetek. VIII 1910. 21., 44., 93.
54. Sicilia. Ld. BOGÁ Alajos: Székelyföld történetírója a XVII. században. Kolozsvári Értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 5. sz. Kolozsvár 1914. 11–15., 21–34., 68–81.
55. Imago antiquae Hungariae. Vienna 1759. Ep. I., 3., 5., 14., 15.
56. Dacia Siculica. 44. (BENKŐ József, FERENTZI és ORBÁN nyomán, magam nem juthattam hozzá.)
57. Decreta et vitae regum Hungariae, qui Transilvaniam possederunt. Ed. Claudiopoli 1744. 129. (FERENTZI és ORBÁN nyomán, magam nem ismerem.)
58. Synopsis vitae Belae IV. 1799. 20. (FERENTZI és ORBÁN nyomán, magam nem ismerem.)
59. Mikóvia. I. 79–84.; II. 105. Bécs 1781. 80–82. 1-on. (TIMON fennből idézett részletét közölte újra.)
60. A Csiki Székely Krónika. Kiadta SZÁDECZKY Lajos. Bp. 1905.
61. III. k. 79. (ORBÁN nyomán, magam nem ismerem.)
62. Historiai Értekezés a székely nemzet eredetéről. Nagyenyed 1829. 221.
63. Das Land und Volk der Szekler. Pest 1833. 116–117.
64. Mulattató. I 1838. 58–59., 61–63., 66–67.
65. Blätter für Geist, Gemuth und Vaterlandskunde. Kronstadt 1838. 228.
66. Nemzeti Társalkodó. 1839 II. félv. 210.
67. Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums. Kronstadt 1851. 279.
68. Erdérg. 188.; Erdépm. 49.; Erdély ország története. I. k. Kolozsvár 1859. 157.
69. Magyar régészeti krónika. Archacologiai Közlemények. II 1861. 263–264.
70. Die deutschen Ritter in Burtz. (ORBÁN nyomán, magam nem ismerem.)
71. Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen. Jahrbuch der k. u. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. 1856 Wien. (kny. 1857) 65.
72. Vasárnapi Újság. 1863. 26. sz.
73. Magyarország és Erdély képekben. Pest 1864. III. k. 108.
74. I. m. III. k. 84–90.
75. Magyarország és Erdély képekben. II. k. 103.
76. 1875. évf. 35. sz.
77. Magyarország lovagvái regékben. 98.
78. Erdélyi Múzeum. VIII 1891. 433–481.
79. EMKE utikalauz. 278.
80. Háromszék vármegye monográfiája. 18–22.
81. Háromszék vármegye monográfiája. 62–64.
82. OMMIK. Magyarország. VIII. k. 55–56, 354–355.
83. Mamf.
84. PÁLMAJ József: i. m. 18–19.
85. Rep. 40.; Urme. 47–48.
86. Bálványosvár.
87. MARTIAN füzetének 32. ábrája ORBÁN alaprajzáának (más méretű) utánzása. Az eredetitől eltér abban, hogy a zómtoronny közvetlen nyugati közelségében levő, kútnak vélt mélyedést, továbbá a fal teljesen megsemmisült részleteit meg azokat a helyeit, ahol természetes sziklatömbök miatt hiányzik a fal, nem tüntette ki külön.
88. ORBÁN (i. m. 87.) a tőle Bálványosvár kulcsának hitt régi kulcsról is megemlékezik. Értesülésem szerint az azonban nem a várkapu, hanem az altorjai istenháza kulcsa volt; az akkori plébános csak tréfából hangoztatta, hogy az a váré.
89. Régi fekete-fehér. 1:75 000 léptékű Kézdivásárhely térképlapon.
90. I. m. 90.
91. Erdérg. 193.; Erdépm. 49.
92. I. m. 65.
93. Archacologiai Közlemények. II 1861. 251.
94. Háromszék vármegye monográfiája. 253.
95. Középkori várak. 285.
96. Mamf. II. k. 364. h.
97. Rep. 40.; Urme 48.
98. Ehhez kapcsolódón kell említenem, hogy ROEDIGER Lajos (Sáncvonulatokról Háromszék- és Brassó megyében. AÉ. XXVIII 1908. 85–86.) Altorjárol, a BENKŐ-örökösök kertje végéből bővebb leírás nélkül, „castrumot” jelez. Tekintve, hogy FARKAS kántor földje határos a BENKŐ-birtokkal, nem tartom lehetetlennek, hogy éppen ezt a helyet vélte annak. Ámde ehelytől se római castrum, sem egyéb maradvány nincs.
99. Königlich Museum zu Berlin. Beschreibung der antiken Münzen. I. 291 59. sz. és VIII. t. 67. á.
100. Vö. V. PÁRVAN: Getica. XI. t. I. sz. kép.
101. A CSOBOTH János telkéről napvilágra került leleteket – részben – LÁSZLÓ Ferenc is említette. Vö. Négyezer éves kultúra emlékei Háromszék vármegyében. Sepsiszentgyörgy 1911. 9.; valamint uő.: Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből. II 1911. 181., 232.
102. Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XIII 1876. (Kny.) 59. Ugyanezt említi TÉGLÁS Gábor: Az erdélyi-medence (!) őstörténetéhez. Orvos-Természettudományi Értesítő az Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Szakosztályának üléséről. XII 1887., valamint MARTIAN: Rep. 40.
103. Az osztrák–magyar fekete-fehér (Zonc 22 Kolonne XXXIV.), 1896. évi kiadású Kovácsna lap Csonkavár néven jelzi, magasságát 643 m-nek írja.
104. I. m. 119.
105. Mulattató. (Az Erdélyi Hírlap melléklapja.) 1838. évf. I. félv. 99–101., 103–105.
106. I. m. 94–98. Utóbb a Vasárnapi Újság is átvette leírását és képét. (Ld. XVIII 1871. 181–182.)
107. Erdérg. 162–163.; Erdépm. 53.
108. OMMIK. Magyarország. VII. k. 362., 366.
109. Háromszék vármegye monográfiája. 253–255.
110. Mamf. II. k. 360. h.
111. Középkori várak. 224., 260., 284., 615.
112. Urme. 48. MARTIAN alaprajzában hibás: a. a világtáj jelölése; a tőle jelzett észak kelettel azonos; b. az egyes falak mentén, a falak körül nem lapos a felszín, a magaslat oldala mindjárt a fal tövétől meredeken lejt; a nyugati oldalon csörgedező Nagy patak a Várbérc éle déli sziklájába vágott mederbe folyik kb. a Csonkatorony szélességében levő malomig. Onnan kanyarodik délkeletnek! A Rep. 23. I.-án is ír róla, tévesen: Iksalfavárol.

113. 14–15. SZÁDECKZY Lajos: A Csíki Székely Krónika. 101. illetve 146.
114. A Csíki Székely Krónika és Még egyszer a Csíki Székely Krónikáról című alapos, részletes kütő-tanulmányában.
115. Ld. pl. G. BERSU: Zwei Viereckschanze. Fundberichte aus Schwaben. XIX 1919. 13–14.
116. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban 2763. sz. a őrzött, honyolt díszű edénytöredék.
117. LÁSZLÓ Ferenc: Négyezer éves kultúra... 9.; Háromszék vármegyei praemykenaei jellegű telepek. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből. II 1911. 182., illetve 232.
118. Getica. 579., 582., 583., 591., illetve 791., 792.
119. Osztrák–magyar fekete-fehér térképlap Zone 22 Kolonne XXXIV, Kovászna 1896. évi kiadásán, Várhegy falu határában.
120. I.m. 161–163.
121. SzO. I. k. 62.
122. Hamis, hibáskéltű oklevelek... 38–39.; Székelyek eredete... 21.
123. Transsilvaniae... I. k. 248–249.; Milkovia. II. k. 106–109.
124. Historiai értekezés... 108.
125. I.m. 118.
126. Nemzeti Társalkodó. 1839. évf. II. félfév 188.
127. Umriss und kritische Studien zur Geschichte Siebenbürgens.
128. Erdrég. 199.; Erdély története. III. k. 174., IV. 94.; Erdépeml.
129. Századok. IX 1875. 436.
130. Erdély és Mihály vajda. 67.
131. A székelyek intézményei. 67–69.
132. OMMIK. Magyarország. VIII. k. 632.
133. Középkori várak. 248., 265., 615.
134. Mamű. II. k.
135. Rep. 41.
135. Die römischen Alterthümer... JCC I 1856. 33.
137. Archaeologiai Közlemények. II 1861. 250.
138. Chronik... 61.
139. Orvos–Természettudományi Értesítő. XII 1887. 185.
140. Dolgozatok. II 1911. 183., illetve 223.; Négyezer éves kultúra. 11.
141. Osztrák–magyar fekete-fehér, 1:75 000 léptékű Zone 21 Kolonne XXXIV. lapon Tusnádfürdőtől északkeletre, légvonalban 2 km-re. Az erősség mellett lefolyó egyik csermely neve Benevize-pataka, a kézdialmási Almás-vára fölötti tetőt vízszint BENE Pálné néven ismerik.
142. Imago antiquae Hungariae. Additamentum. 3., 14.
143. I.m. II. k. 69–71.
144. Erdépeml. 55.
145. OMMIK. Magyarország. VII. k. 55.
146. Háromszék vm. monográfiája. 253.
147. A középkori várak. 282.
148. Mamű. II. k. 269.
149. Az Árpád-kori magyar építőművészet. 374.
150. Urme. 51.; Rep. 40.
151. Legalább ezt, a ma már elfelejtett, eredeti magyar nevet őrizte meg ez az 1349. szeptember 19-én kelt oklevél. Ebben a gyulafehérvári káptalan jelentette Nagy Lajos királynak, hogy hidvégi MIKÓ fia Jakab mester és testvérei részére kijáratta Zsombor és Gerebenc helység határát. Ma – a bükszádi románok hatására – csak Faja-ként (=Homlok) ismerik, illetve Nagy Pálca néven, ahogy ORBÁN Balázs magyarította az előbbi.
152. A régi osztrák–magyar 1:75 000 méretű, fekete-fehér Kézdivásárhely térképlap 1910. évi kiadása Alsó-Sólyomkő néven jelzi.
153. I.m. III. k. 64.
154. Erdépeml. 54.
155. Das Land und Volk der Szeckler... 119.
156. Die römischen Alterthümer... 65.
157. Háromszék vm. monográfiája. 253.
158. Mamű. 357.
159. Rep. 40.; Urme. 51., tévesen Tusnádnál.
160. Magyarország családai. VII. k. 480. Valószínűleg tőle veszi át PÁLMAJ József: Háromszék vármegye nemes családai. 313.
161. SzO. I. k. 9–11., 53–57.
162. SzO. I. k. 116–119. SZABÓ Károly ORBÁN Balázs leírása alapján egész határozottan ezzel azonosítja.
163. Kézdivásárhely (Zone 21 Kolonne XXXIV.) lapjának 1910. évi kiadása nem jelöli a hely nevét.
164. I.m. 60–61. MARTIAN szebben kivételre, de kevésbé szabatosan vette át ORBÁN alaprajzát. E másolat azért is hibás, mert a torony nem ugrik ki a várfal északi szakasza síkjából.
165. Die römischen Alterthümer... 65.
166. Erdrég. 147.; Erdépeml. 55.
167. EMKE utikalauz. 277.; Háromszék vármegye. 253.
168. A középkori várak. 260., 284., 615.
169. Mamű. 359. h.
170. Négyezer éves kultúra. 4.; Dolgozatok II 1911. 177.
171. Rep. 9.; Urme. 51.
172. Das Land und Volk der Szeckler. 119.
173. SzO. I. k. 54–57.
174. Az 1:75 000 méretarányú osztrák–magyar, fekete-fehér Zone 22 Kolonne jelzetű Kovászna lapjának 1896. évi kiadásán.
175. I. m. III. k. 56–57. A MARTIAN közölte átrajzolás egyik az eredetivel. A kaputornyot a várfalból kiugrónak rajzolta, holott ORBÁNnál a torony csupán a várfalig terjed, s csak a torony északi és déli oldalfalának a meghosszabbítása nyúlik ki a várfal síkjából.
176. Das Land und Volk der Szeckler. 119. SCHEINT BENKŐ Józsefet idézi forrásként. A Transsilvania II. k. 548. l.-on azonban BENKŐ csupán a következőt írja: „Curia nobilitaris et domicilium, in pago Olt-szemee, Sedeque Sepsí, ill. dom. Nicolai comitis MIKÓ de Bodoc, multorum judicio, in nudibus (quae et nos vidium), romani, castrí, jacet”. Ld. még J. F. NEIGEBAUR: Dacien... 279.; C. GOOSS: Chronik... 97.
177. Die römischen Alterthümer... 65.
178. Archaeologiai Közlemények. II 1861. 250.
179. Erdépeml. 54.; EMKE utikalauz. 276.
180. Háromszék vármegye. 253.
181. OMMIK. Magyarország. VII. k. 362.
182. Középkori várak. 284.
183. Mamű. II. k. 362.
184. Rep. 29.; Urme. 50. Megjegyzem, hogy a források figyelmen kívül hagyása következtében Herec- és Kincsásvárát Oltszeménél is adta. (Vö. a 29. l.-al.)
185. SzO. I. k. 53., 54–57.; IV. k. 120–121.
156. I.m. III. k. 58.
187. Négyezer éves kultúra... 6.; Dolgozatok II 1911. 178. illetve 229.
188. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban 2806 lt. sz. a három, ujjbenyomámos edénytöredék.
189. A Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban: 673c., 2806., 2810., 5471–5476. lt. sz. a csiszolt díszű edénytöredékek, továbbá uo., ugyanonnan, SIMON Ferenc ajándékából 5468. lt. sz. a talpas edény alja, 5470. lt. sz. a talpas edény csövés talpa, 5477. sz. a talpas edény talpérze.
190. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban 2808. lt. sz. a. edénytöredék LÁSZLÓ Ferenc ásatásából; 5477.sz.a. edénytöredék SIMON Ferenc ajándéka.
191. Getica. 582., 583., 586., 590., 591., illetve 792.
192. Kovászna fekete-fehér térképlapon.
193. I.m. III. k. 55. ORBÁN nagy művének másik részében (I. k. 32.) foglaltak értelmében, „Hinceza” várát is székelyek építették volna s a mongolok dúlták föl.
194. Das Land und Volk der Szeckler. 116.
195. Erdrég. 147.; Erdépeml. 54.
196. Orvos–Természettudományi Értesítő. XII 1887. 180.; Századok. XVII 1893. 596.

197. Die römischen Alterthümern... 65.
 198. Archacologiai Közlemények. II 1861. 250.
 199. OMMIK. Magyarország. VIII. k. 56., 352.
 200. I. m. 352.
 201. Háromszék vármegye. 253.; EMKE utikalauz. 276.
 202. Középkori várak. 224., 284.
 203. Mamű. III. k. 359. h.
 204. Rep. 9.; Urmc. 50. Tévcsen északkelet helyett Bodoktól délre teszi.
 205. Kiadatlan oklevél a magya szakadt MIKÓ-esaládnak az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárába helyezett irattárában. Ugyanott, ugyanazal a kelttel és szöveggel a beiktatást elrendelő levél. A beiktatásról szóló jelentés 1593. július 25-én kelt Sepsiszentgyörgyön. Kiadta SZÁDECZKY Lajos: SzO. IV. k. 120. Tekintet, hogy a Havasmezőjén levő kaszálóval együtt említi, nem tartom lehetetlennek, hogy akkor is, akár csak ma is, a vár területé kaszáló lehetett...
 206. Osztrák-magyar fekete-fehér térkép 1:75 000 méretarányú. Zone 23 Kolonne XXXIV., 1903. évi kiadású Bodzaforduló-i lapja.
 207. I. m. III. k. 173–174.
 208. Középkori várak. 285.
 209. Mamű. II. k. 363. h.
 210. Urmc. 48.; Rep. 33.
 211. Fekete-fehér Kovászna-i lap 1896. évi kiadás.
 212. I. m. III. k. 165.
 213. Háromszék vármegye. 253.; EMKE utikalauz. 288.
 214. Középkori várak. 284.
 215. Mamű. II. k. 361.
 216. Urmc. 49.; Rep. 10. Utóbbi helyen azonban – tévesen – Nagyborosnyóhoz csatolja.
 217. Erdépepl. 134.
 218. Kovászna fekete-fehér térképlapja.
 219. I. m. III. k. 164.
 220. Középkori várak. 284.
 221. Mamű. II. k. 361. h.
 222. Rep. 10.
 223. Négyezeréves kultúra... 10.; Dolgozatok. II 1911. 182. 252.
 224. Bodza-vára egyébként azonosnak vehető az ORBÁNÓI részletesen bemutatott, a Bodza-völgy fölött magasodó Királykő-várával. (Ld. A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból. VI. k. Barcaság. Budapest 1873. 77–81.)
 225. SzO. I. k. 62–63.
 226. Hamisított, hibás keltezésű és keltezetlen oklevelek... 38–39.
 227. Fekete-fehér kovásznai térképlap.
 228. I. m. III. k. 166–167.
 229. Még élenkább költői képzelettel JÓKAI Mór is közzé tette Bálványosvár című írásában.
 230. Háromszék vármegye. 253.
 231. Rep. 12.
 232. EBLE Gábor: Az eccsedi uradalom és Nyiregyháza. 7. és még számos helyen.
 233. BUBICS Zsigmond: Magyarországi várak és városok [...] fa- és rézmetszetei. 35., 39., 63.
 234. Csak maga a Csonkatorony. Ikavára többi emléke nélkül!
 235. Középkori várak. 184.
 236. WERTNER Mór: Történelmi Tár. 1905. 174.
 237. A Várhegy név t. még 1562, a János Zsigmond fejedelem emeltette vár építtetése előtti időben is előfordul. Esetleg már a szlávoknak is lehetett erőssége itten?
 238. Castrul roman de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos. Academia Română. Memoriile secțiunii istorice. Buc. 1913–1914. 2–11.
 239. Sajtó alatt a Dacia III 1926. kötetében.
 240. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1909–1910. évi állapotáról.

241. I. m. III. k. 170–171.
 242. AÉ. XXVIII 1908. 85–86.
 243. Néhány szó római provincialis problémákról. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséről. VII 1916. 9–18., 22–27.
 244. V. PÁRVAN: Începuturile vieții romane la gurile Dunării. Buc. 1923.
 245. Ikaváránál tekintetbe kell venni, hogy a Csonkatorony középkori építmény, s emiatt az alábbiakban csak a többi részéről lesz szó.
 246. Gidófalva. Al- és Feltorja (1823. évi átalakítása előtti alaprajza), Bálafalva, Lemhény, Kézdiálmás közös istenbáza, valamint Sepsiszentgyörgy esetében.
 247. A székelyek eredete és Erdélybe betelepülése... 34., 71.
 248. Az Árpádok története. I. 4. és 48.
 249. Pl. Torjavárban késő bronz-, kora vaskori, a torjai Bálványosvárbán kora vaskori gyöngyöket találtak. A néphagyomány Begyenkő-pataka melletti fálvivő utat Bálványos és Torjavárat összekötő régi útnak mondja.
 250. E mondat szép összefoglalás! ld. KOZMA Ferenc: Mythologiai elemek a székely népköltészetben és népelemben. Bp. 1882.
 251. PAPP Károly: Földtani Közöny. XLII 1912. 696–723.
 252. A természet. XXI 1925. 90.

FERENCZI Sándor

A sepsibükszádi Alsósólyomkő vára (1936)*

Az Olt tusnádfürdői sziklaszorosának alsó végénél, a Szent-Anna tó tűzhányó üstjének Tóberce nevű oldala meg a Kis-Piliske nevű hegykiágazásnak végződésével és magas, fellegvári padba való elsimulásával éppen szemben, a folyócska jobb partján emelkedik az Alsósólyomkőnek hívtott magányos, meredek sziklaszál, hajdani tűzhányó kúpcoska¹. „...A Sólyomkő déli orna – trja ORBÁN Balázs² – vagy 50 lábnyra (15 m-re) csaknem hegyesen, dűszgűlaként tornyosul fel. [...] Alig 90 négyszögláb (= 90m²) kiterjedésű kőfal portadéka látszik. mutatva, hogy itt hajdan toronyerőd vagy magas zömatorony állott...” „...A Sólyomkő tetőcsúcsához – folytatja ORBÁN – [...] északkeletre lejtősülű fennlap van csatolva. Ezen volt [...] Sólyomkő vára. A fennlap nyugati élén [...] a mélység felé kihajló sziklagerinc vonul fel a tetőcsúcsához. E gerincre volt elhelyezve a tetőn fekvő toronyerőddel látszólagos összefüggésben állott várfal nyugati oldala, melynek alsó része még most is 7–8 láb (= 2–2,5 m) magasságban áll fenn. A válogatott lapos kövekből forró mésszel épült fal ölnyi (= 1,9 m) széles és oly szilárd, hogy annyi század viharcsupkoddásai után is bonthatatlanul dacol. Ez azonban csak alsó részéről mondhatjuk, mert felsőbb része már összeomlva lezuhant a mélységbe. Csakis sziklával összenőttnek tetsző alapja van meg az említett sziklagerincnek. Ez mutatja annak az irányát,

s meg engedi méretni ezen oldalfal eredeti hosszúságát, ami 125 lépés (= 92,5 m). Az ezzel egyenes szögletben össze-ütköző északi várfal 38 lépés (= 28,5 m) hosszú, s a fennlap meredek oldalán leereszkedve ismét egyenes szögben ütközik össze a szintén meredek hegygerincre fektetett keletoldali fallal, mely párhuzamosan fut a jóval fennebb levő nyugatoldali fallal és egészen a tetőcsúcs falmeredek oldaláig nyúlik, mely a déli oldalfalat teljesen feleslegessé tette. E fal most egészen elporlott, annyira, hogy csak itt-ott látszik alapja. Eszerint a vár alakja (alaprajza, sz.m.) hosszúknak négyszög volt, 125 lépés hosszal és 38 lépés szélességgel, miből kitűnik, hogy tekintélyes nagyságú s fekvésénél fogva csaknem megközelíthetetlen véderőd volt, büszke sásfészek, hová még a jóbarát is csak bajjal tudta magát felküzdeni; az ellenek pedig oda behatolni teljes lehetetlenség volt...”

K. G. WINDISCH³, L. J. MARIENBURG⁴, KÁLLAY Ferenc⁵, sőt Daniel SCHEINT⁶ is tud már a várról, noha utóbbi az ugyancsak a helység területén fekvő Vápvárral zavarva össze. M. J. ACKNER⁷ szintén ismeri, bár nevét nem említi. KÖVÁRI László⁸ ORBÁNnak a kéziratát kivonatolta. KOZMA Ferenc⁹ a várhoz fűződő monda hitregei (mythologiai) vonatkozásait taglalta. GYÁRFÁS Győző¹⁰ már Alsósólyomkő néven emlegeti. GERECZE Péter¹¹ ugyancsak e néven állította össze irodalmát. I. MARTIAN részben ORBÁN nyomán írja le¹². Előbb – nagyon tágan – őskorinak, utóbb azonban teljes határozottsággal dák erősségnek nyilvánította. Szerepét illetőleg úgy véli, hogy a dákok Traianus utolsó, 107. évi. (!) nyári hadjáratok folyamodtak védelméhez. Jóllehet személyes megfigyelés alapján is fogalmazta mondanivalóit, mégis – tévesen – a tunsádi-szoros közepére, az Olt bal partjára (!) helyezi az erősséget. Falát pedig 1/2 m-rel magasabbnak és többnek, száz m-nél hosszabbnak jelöli. SÁNDOR Imre a székelyek történetével való kapcsolatát taglalja s ORBÁN nyomán írja le¹³. Az erősség esetleges székely történeti kapcsolatára még visszatérek. Itt most csak annyit, hogy SÁNDOR Imre a BENKŐ Károlytól a tunsádi Vártetőről ismert várromot tévesen az alsósólyomkővel azonosította, s még ő róta meg BENKŐ Károlyt azért, mert fennebbről említette az erősség helyét. Utoljára FERENCZI Sándor utalt rá egészen röviden¹⁴. Feltételelesen középkorinak tartja a várat.

Miként már ORBÁN Balázs megállapította, semmi frott adatunk sincs arról, hogy e vár melyik kor, melyik nép építménye. Idézte ugyan NAGY Ivánt, aki a MIKÓ-család leszármaztatásában azt mondja¹⁵, hogy a család őse: Sebusi Akadás állítólag 1182-ben Zsombor, Gerebenc és Sólyomkő ura volt. ORBÁN véleménye szerint ez azt sejtetné, hogy nevezett Akadás építette volna az erősséget még a 12. században, ámde ORBÁN leírásából arra is következtethetünk, hogy nem bízott teljesen ennek az adatnak a hitelében, talán azért, mert NAGY Iván nem jelölte meg forrását. Nekem se sikerült megtalálnom ezt az oklevelet. Sőt, most még kevésbé bízhatunk NAGY Iván adataiban, mert ma tudjuk, hogy Vince comes, a nevezett Akadás sebusi székely fia csak 1252. aug. 20-án került ide Maros- és Székás-parti birtokairól, illetve akkor lett Székföldre, a későbbi Hidvég, Árapatak, Liget, Nyárospatak, Előpatak és Erőd helység urává¹⁶. Noha leszármazottai, 1349-ben kijárátták a szóbanforgó erősséggel közvetlenül szomszédos gerebenci és zsombori birtokuk határát¹⁷, mégis sem az erről szóló, se pedig az elég hosszasan tartott pereskedésből fennmaradt többi oklevelük nem említi Sólyomkő várát és birtokát... Nem is említette MIKÓ-birtokként, mert ennek a MIKÓ-birtoknak a nyugati határa – az imént említett határjáró oklevél leghatározottabb, félreérthetetlen állítása értelmében – az Olt volt, azaz a MIKÓ-birtok az Olt keleti, bal partján terült el, (Alsó-)Sólyomkő viszont ezzel ellenkezőleg: a folyócska jobb partján, tehát az Olttól nyugatra magaslik!¹⁸

Lenne azonban másik – SÁNDOR Imre felhasználta – „okleveles” adatunk is az erősségről¹⁹. Ebben CSÁKI László erdélyi vajda Küküllővárbán 1421. július 8-án nemes Balázsnak, Sándor fiának, Lőkös unokájának és fiainak birtokot adományozott, mert a csíktunsági határban, az Olt mellett Sólyomkő erősséget és tornyot a törökök közelebbi beütésekor a vidék oltalmára, vére bő omlásával, bátran megtartotta. Az oklevélből kitűnő ez a torony hajdan a csíktunsági székely örök vagy kémlők (speculatores) őrtornya volt, de 1421-ben már, amikor Balázs nemes védelmezte, nem volt a tunsági székelyek birtokában, hanem akkor is, mint a MIKÓ-család kihaltáig mindig, nevezett család birtokai közé tartozott. Az említett évben már régtől fogva meglehetősen rongált állapotban volt, védőárkai pedig nem voltak. Nagyon szép volna ez az

adat, ha igaz volna. Sajnos azonban nem az, mert ez az „oklevél” – itt most helyszűke miatt nem részletezhető okok miatt – szemszervedett hamisítvány, mégpedig, mint megboldogult KARÁCSONYI János írta egyik válaszlevelében: okvetlenül eldobandó BENKŐ József-féle kohlomány!²⁰

Alsósólyomkő várának telepítése, építése fenn a kúpidomú sziklaszál csúcán az egyébként szembe-tűnő csekély terjedelmű öregtorony alatt, ebből indult ki s ehhez tért vissza. Az erősségnek az öregtorony alatti, nagyon meredek hegyletű hűződő belső területét övező, mészhabarccsal kötött várfalegyüttes nem egyezik se római, sem a Szászváros-vidéki dák vagy a csíki-medencebeli, első építési szakaszukban dák (kárp) várak telepítésével és építészeti jellegével. Ez a fajta telepítési és építési eljárás együtt csupán a középkorból ismeretes, akkor volt szokásos. S valóban – amennyire ORBÁN leírásából megállapíthatjuk – az erősség beosztása nagyon emlékeztet a torjai Bálványosváréra: annak egyszerűsített másolata, utánzása. Jóllehet tehát az erről a várról közölt egyetlen középkori oklevél kohlomány, magam az utóbb részletezett okok miatt – feltéve természetesen, hogy ORBÁN nem tévedett leírásában, magam ui. ottjártamkor a bozót sűrűsége miatt semmi érdemlegeset se figyelhettem meg – mégis középkorinak tartom. Esetleg a MIKÓ-család valamelyik tagja építtethette mentsváru. Minthogy azonban a közvetlen közeli Gerebenc és Zsombor birtok 1349. évi határjáró levele nem említi, sőt mi több, Alsósólyomkő nem is a MIKÓk akkori birtokán emelkedett, nem valószínű, ha csak a sziklaszál valamiképpen nem került – legalább átmenetileg, még a XVI. század utolsó harmadát jóval megelőzőleg – kezükbe. Hihetőbbnek vélem azt, hogy előtűnik itt élt más tulajdonos, más birtokos család építette. Ennek azonban semmi emléke nem hagyományozódott ránk, nyomtalanul tűnt el innen...

Jegyzet

*1944 tavaszán Csíkszereda székhellyel megindult a m. kir. X. honvédelmi szervezési s a kelet-erdélyi erődíjvárosok kiépítési tevékenysége. Alsósólyomkő kiváló harcászati főlhasználatáért – többek között – ide is erődíjváros létesítését tervezték. Az építkezések megkezdése előtt, tartalékos főhadnagyként a behívott FERENCZI Sándort kériék fől előzetes régészeti ásatás levezetésére. Édesapám közel kerek hónapot töltött ásatáson a rendelkezésére bocsátott megerősített raj hűható közreműködésével. Sajnos, sem ásatási naplója, jegyzetei, se filmtekercsei, sem rajzai nem maradtak ránk. Megsemmisültek a szovjet katonák lakásukban való garázdálkodásakor... (F.L.)

1. Régi fekete-fehér. 1:75 000-es léptékű, osztrák-magyar, részletes térkép [Zone 21. Kolonne XXXIV. Kézdivásárhely (1910) jelzésű] lapja „Alsó Solyomkő R” névvel jelöli.

2. A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeret szempontból. III. k. Pest 1869. 62., 64.

3. *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Pressburg 1790. 312.
4. *Geographie Siebenbürgens*. II. k. Hermannstadt 1813. 172.
5. *Historiai értekezés a' nemes székely nemzet eredetéről*. Nagyenyed. 1829. 200.
6. *Das Land und Volk der Szeckler*. Pest 1833. 119.
7. *Die römischen Alterthümer und deutsche Burgen in Siebenbürgen*. Wien 1856. 65.
8. *Erdély építészeti emlékei*. Kolozsvár 1866. 54.
9. *Mythologiai elemek a székely népköltészet- és népéletben*. Budapest 1882. 12., 24.
10. *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezer éves fennállása ünnepére*. Háromszék vármegye Törvényhatósági Bizottságának megbízásából szerkesztették: PÓTSA József szerkesztőbizottsági elnök, dr. ANTAL Mihály, BOGDÁN Arthur, CSIFÓ Salamon, ifj. GÖDRI Ferenc, GYÁRFÁS Győző, MÁLIK József, dr. SZEKÉLY György, SZENTIVÁNYI Miklós: kiadta Háromszék vármegye közönsége. Sepsiszentgyörgy 1899. 253.
11. *Magyarország Műemlékei*. II. k. Bp. 1906. 359. h.
12. *Repertoriu arheologic pentru Ardeal*. Bistrita 1920. 40.; *Urme din războaiele Romanilor cu Dacii*. Publicatiile Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania. nr. I. Cluj 1921. 51.
13. *A székelyek letelepülése*. Bp. 1930. 60–61., 84.
14. *Raport asupra unei excursii arheologice in județul Trei Scune*. Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania. I. 1926–1928. (1929) 243.
15. *Magyarország családai*. VIII. k. Bp. 1860. 480. PÁLMAY József: *Háromszék vármegye nemes családai*. Sepsiszentgyörgy 1901. 313. – forrás – megjelölés nélkül valószínűleg tőle vette át.
16. *Székely Oklevéltár*. I. k. Kiadta a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága. SZABÓ Károly. (1211–1519) 9–11.; SÁNDOR Imre: i.m. 27–29. KÖBLÖS Zoltán, a MIKÓ-család őseiről szólva [A hidvégi MIKÓ-család. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület ötvenéves fennállásának emlékkönyve Kolozsvár 1909. 225–226.] egyáltalán nem említi a NAGY Iván-féle adatot. Bizonyára azért, mert ő se látta annyira megbízhatónak ezt a forrás nélküli adatot, hogy építeni mert volna rá.
17. SzO. I. k. 53–57. E két birtok már a határjárást megelőzőleg is MIKÓ-tulajdon volt. Nagy Lajos 1342. augusztus 8-án Visegrádon kelt rendelete (SzO. VIII. k. Bp. 1934., szerk. BARABÁS Samu 18–19.) szerint a sepsi székelyek Zsombort és Gerebencet leszármazottainak birtokaként dűlték föl még ugyanazon év május 8-án. Az itt tulajdonos Bencenc-leszármazottak pedig ugyanennek az oklevélnek a szövegéből kitetszőleg Oltszemen laktak [...eltörődött szövegrész]; a sepsi székelyek ui. egy héttel később (május 15-én) ottani otthonukat dűlték föl. S jóllehet a MIKÓk a fenn említett 1349. évben kijárátták a nevezett két birtok határát, mégse vehették mindjárt tulajdonukba. Az erdélyi káptalan ti. 1359. szeptember 17-én jelentette a királynak (SzO. VIII. k. 21–23.), hogy megbízottai átadták ugyan a sepsi székelyeknek a hozzájuk ugyanazon év július 27-én kiadott rendeletét, ám azok semmit, még egy hold földet sem akarnak visszaadni a MIKÓknak. Ámde mivel az erdélyi káptalan 1366. május 24-én azt jelentette az uralkodónak (SzO. VIII. k. 32–34.), hogy ellentmondás nélkül visszaiktatták a MIKÓkat Árapatak s Hidvég tulajdonába, melyeket pedig az 1359. évi oklevélben foglaltak értelmében a sepsi székelyek szintén földűltak, mivel ez a jelentés árva szóval sem említi se Gerebencet, se Zsombort, noha az előző jelentés még együtt számol be róluk, bizonyára jogosan következtethetünk arra, hogy a MIKÓk 1359–1366. között, végre, valóban Gerebenc és Zsombor tulajdonosaivá váltak.
18. A MIKÓk később azonban áterjeszkedtek az Olt jobb partjára is. Így BÁTHORI Zsigmond 1592. december 1-én oltszemi MIKÓ Jánosnak és testvéreinek adományozta – másokkal együtt – a sepsiszéki Gohany pusztát és Felgohany mezéjét (vö. SzO. IV. k. Szerk.: SZABÓ Károly, sajtó alá rendezte SZÁDECZKY Lajos (1264–1707). Kolozsvár 1895. 120–121.; KÖBLÖS Zoltán: i.m. 228. [Az utóbbiaknak pedig Mikóújfalun alsó végében, az Olt tőlé: nyugati, jobb partján kellett elterelniük. Az 1:75 000-es léptékű fekete-fehér Zone 21. Kolonne XXXIII. Barót lapja ma itt jelzi Gohány bűkkjét és ennek északi oldalán Gohán-p(atakát). Vö. ORBÁN: i.m. III. k. 59. Utóbbi mentén kel át az országút az Olt völ-

gyéből az Uzonka völgyén le Nagybaconba, Barótra. (De alighanem MIKÓ birtok volt már akkor az Olt ezen felüli egész jobb partja), így a Rakotyas- és Bányász- illetve Farkaslaki-patak völgye, tehát maga Súlyomkő is) északra, föl Csík határáig, mert ez legutóbb szintén a hajdani Felsőfehér megyéhez tartozott (ld. General-Karte des Grossfürstenthums Siebenbürgen. Wien k.u.k. Geographisches Institut 1863; ERŐSS József: **Háromszék telepedési története.** Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy 1929. 130.) és mert a tusanádiak az Olt jobb partján, az Alsó- és FelsőSúlyomkő közötti egyik sziklásfálat ORBÁN szerint (i.m. III. k. 69.) éppen azért nevezik MIKÓ székének, mert a sepsibükszádi MIKÓ-birtok határa addig nyúlt fel északra. Nem tudom megállapítani, hogy ez az – egyébként nem terjedelmes és, mondhatni tiszta – őserdő-rész mikor került MIKÓ kézre. KÖBLÖSnek a MIKÓ-család történetéről készült tanulmánya semmit nem tud erről a részről. Ámde minden bizonnyal 1592-öt megelőzőleg juthatott tulajdonukba, mivel az akkori adomány inkább csupán birtokkikerekítésnek tűnik. Talán közvetlenül az 1562. évi székely fölkelés leverése után adományozhatta nekik János Zsigmond. Oltszemi MIKÓ Ferenc pl. 1567-ben Oltszemen 4, Málnáson 13 ház jobbágyot nyert adományként. (Ld. SzO. II. 1520–1571). Szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár 1876. 214. (Ha azonban ez a kis rész 1562 előtt nem Sepsiszekhez tartozott, hanem Fehér megye eme foltocskájához, azaz nem székely, hanem megyei, királyi terület volt, akkor 1562-t megelőzőleg, 1349, illetve 1359 után bármikor a MIKÓ-család tulajdonába kerülhetett. Jóllehet földrajzi tekintetben talán természetesebbnek látszik, hogy ez a földdarabka már kezdetől fogva Fehér megyéhez tartozék, mégis egyáltalán nem valószínű, mert sepsi székelyek Bencenc utódlának NAGY Lajos említett 1342. évi rendeletéből idézett jelentése szerint – a telegdi, csíki és kézdi székelyekkel, egyetértőleg, hatalmaskodtak, azaz északkeleti határát, a szintén Fehér megyei foltocskán elterülő torjai APOR-birtokkal közös határát kivéve – minden bizonnyal tisztán székelyek veték körül a két birtokot, mégpedig a vitás oldal felől – a sepsiseken kívül – a telegdiek vagy a csíkiak. (ORBÁN III. k. 69.; utána SZABÓ Károly; SzO. I. k. 117. említi is a csíki szövegrományt: „régén az egész szoros, le Alsó-Súlyomkőig Csíkhöz tartozott!”)

19. SzO. I. k. 116–119. ORBÁN Balázs leírása alapján SZABÓ Károly egész határozottan ezzel azonosította.

20. Ehhez fűződnék ld. még TAGÁNYI Károly tanulmányát is: Századok. 27 1893. 55. 1.

FERENCZI Sándor

Bálványosvár és a bálványosvári ásátás.

(**A bálványosvári kutatások anyagának és eredményeinek feltétlenül szükséges, alapos földolgozásáig csupán az 1942. év őszén Sepsiszentgyörgyön elhangzott népszerű előadás szövegét közölhetem. Ezt azonban természetesen egészítik ki FERENCZI Sándornak föltetes hatóságához készített jelentései. Helyénvalónak, sőt okvetlenül szükségesnek látszott ezeket is közölni, hiszen különösen az 1943. évi beszámoló új, ismeretlen adatokat kínál az erősség régészetiével és történetével kapcsolatban. Indokoltnak látszott a további függelékek (a kutatásokkal kapcsolatos levelezés) időrend szerinti közlése is. Illetéktelen lévén, a SZÉKELY Zoltán-féle újabb kutatás eredményeit és szemléletét nem illesztettem a szövegbe. F.I.)*

FERENCZI Sándor

Előzetes jelentés Bálványosvár 1942. évi ásátásáról

A Háromszék vármegyei Torja község határában emelkedő Bálványosvár egyesek szerint nemet vár volt. Mások dák erősségnek mondták. A háromszéki hagyomány szerint viszont ősmagyar vár: a Szent István keresztységébe olvadni nem akaró, továbbra is ősi hiten maradt APORok építették.

Erdély elfoglalásának és Székelyföld magyarkortól való megszállásának bizonyosabb megállapítását illetőleg tehát elsörendű jelentőségű Bálványosvár föltárása.

Az erősség sokkal nagyobb, hogyszem rendelkezésemre álló eszközökkel s idő alatt szabatosan tisztázhattam volna a várhoz fűződő minden kérdést. Természeteszerűleg több egymásután következő évre kell beszoztanunk föltárását.

Az idei, első munkaszakaszban – minthogy a vár legrégibb része valószínűleg abban van – a belső udvar lehető legalaposabb megismerését tűztem feladatommul. Falait majdnem mindenütt, végig fölásattam úgy, hogy ezt – két, még kérdéses kis részlet kivételével – immár világosan ismerjük. Ennek az ásátása közben derült ki, hogy az erősség nem egyszerre épült, hanem előbb az öregtorony, azután a belső-, utóljára a külső vár.

Két m-es omladék alól, a belső vár ásátásakor került napvilágra a belső vár eddig ismeretlen kapuja is. Sikerült továbbá a várfalaknak több, az erősség kor meghatározása tekintetében elsörendű jelentőségűnek bizonyuló részletét szintén letakarítanom. Kívül körülástuk az öregtoronyt, belül azonban csak megkezdtük mélységben való kitarítását. Teljesen kiástuk az öregtorony északnyugati, külső oldalához csatlakozó, ún. „kincstár” helyiségét. Majdnem egészen sikerült kiásatnom a „várkút” kőkerítését; megkezdtem a „kút” mélységében való kitaríttatást is.

Nem kevésbé jelentős az említésben utóljára hagyott, valójában először húzott kutatóárkom. Az, a belső várnak épületekkel be nem épített, legmagasabb, szabad felületen vágott szelvény, illetve az abból előkerült leletek ui. leghatározottabban igazolják, hogy az erősség helyén a magyarok megtelepedését megelőzőleg nem volt élet. Az erről a helyről előkerült korábbi emlékek – ha még valóban éppen Bálványosvár legszorosabban értelmezett tulajdonképpeni területéről is származnának, akkor – sem lehetnek állandó tartózkodási hely maradványai, hanem legfeljebb egy-egy átvonulás, futólagos itt-tartózkodás nyomai.

Az egész várban eddigelé sehol semmiféle csúcsíves részletecske nem került elő. Sem eredeti, az erősség építésével egykorú, sem pedig későbbi, utólag betoldott elem! A vár védelmi berendezésében nem találtam a legcsekélyebb nyomot sem arra vonatkozólag, hogy a tűzfegyverek: ágyú, szakállas-puska és puska használatba kerülte után megkövetelt korszerű védelmi berendezésből, átalakításokból a legkevesebbet is megvalósítottak volna. Három boltozat nyomát találtam, mindhárom félköríves. Ha a most leírtakhoz még csatolom azt, hogy egyetlen figyelőtorony nem épült a várfalakban, jóllehet ezek már a XIII. század elején föllépnek és gyorsan elterjednek, azután azt, hogy a mellvéd rovátkos nyílásai XII., az őregtorony inkább XII. századi jellegű, végül pedig, noha a kaputornyok már a XII. században elterjednek, Bálványosvár kapujánál még sincs egyetlen ilyen részlet sem, mindössze a falakat vastagították meg, illetve a csatlakozó falakat oldalozó hatásúáknak emelték, nyilvánvalón nem mondhatók egyebet, minthogy a mai ismereteim szerint Bálványosvár valószínűleg még a XII. században épült.

Amidőn jelentésem tudomásulvételét ajánlom, kérem az Igazgatóságot, hogy LÁSZLÓ Endre bankigazgatónak, SZOPOS Sándor festőművésznek (Kolozsvar), CZIMBALA Zoltán közjegyzőnek, FARKAS Mihálynénak, FARKAS Ilonkának, FARKAS Mihály r. kat. kántornak, FARKAS Pálnak, dr. SÓLYOM Miklós ügyvédnek, özv. KOVÁCS Bélánénak, valamint SÁNDOR István tanító és CSULAK Kálmán kereskedő úrnak (Torja) az Igazgatóság nevében is megköszönni szíveskedjék az ásatás folyamán tanúsított önzetlen támogatását.

HEREPEI János

Bevezető szavak

dr. FERENCZI Sándor: Bálványosvár és a bálványosvári ásatás című előadásához
(1942. nov. 21.)

Múlt hónap egyik napján levelet kaptam a Bálványosvár területe tulajdonosának, a kolozsvári Transsylvania Bank Rt.-nak vezérigazgatójától, LÁSZLÓ Endrétől. Arról tudósított, hogy ALBRECHT főherceg egy bizonyos megjelölt napon meg akarja tekinteni a Székely Nemzeti Múzeum bálványosvári ásatásait. Az előkelő vendég fogadására a kijelölt vasárnapon főképpen Kolozsvárról nagyon érdemes társaság gyűlt össze. Közben azonban az idő hidegessé és zivatarossá válván, s a mint a kapott táviratból is értesültünk, útközben a gépkocsi tengelye is eltört, ezért azután a főhercegi látogatás erről az évről elmaradt. Azonban mégis, ez a meg nem történt látogatás is nagy örömet okozott számunkra. Örömet, nem a látogatás elmaradásáért, hanem azért, mivel azt láttuk, hogy munkánk s törekvéseink mindenfelé, az egész országban általános érdeklődést váltanak ki. Látják, hogy van, hogy dolgozik, sőt hogy örökéremű alapítónője szellemében él és működik ma is a Székely Nemzeti Múzeum.

Isten jóvoltából visszatérve édes hazánkhoz, Bálványos várának felásatásával kezdtünk ahhoz a munkához, amelyet legfőbb feladatképpen tűztünk magunk elé. E földhöz való jussunkat nemcsak a vér, nemcsak az érdem, nemcsak a birtoklás és nemcsak a műveltség jogán kell hirdetnünk, de a tárgyi bizonyítékokat is fel akarjuk sorakoztatni, mert ezek is mind-mind csak mi mellettünk tanúskodnak!

Néhai gróf TELEKI Pál miniszterelnök személyes megbízása folytán már a visszatérés első napjaiban nagyszabású emlékiratot dolgoztam ki a Székely Nemzeti Múzeum kifejlesztése és átszervezése érdekében. Ebben az emlékiratban már benne van az altorjai APOR-család ősi várának, Bálványosnak, felásatása. Természetesen 1940-nek és 1941-nek is el kellett múlnia, míg nem hozzákezdhetünk tervünk megvalósításához. Most már azonban, hogy a magyar tudományos és közgyűjtemények közé való besorolásunk is megtörtént, sőt valamelyes anyagi lehetőségünk is módot nyújtott rája, – e nagyszabású munka megindítására, az ásatás elvállalására felkérhettük jóban-rosszban egyaránt hűséges barátunkat, dr. FERENCZI Sándor kolozsvári régészt.

Bizonytal lehetnek a mélyen tisztelt Hölgyek és Urak között olyanok, akik még nem ismerik kiváló barátunkat. Éppen ezért engedjék meg, hogy egynehány szóval elmondjam, miért kértem fel éppen őt e nagyjelentőségű feladat megoldására. – Tehát mindenek előtt azért, mert jeles tudós; másodsor az azért, mert székely, sőt az édesapja éppen Sepsiszentgyörgy városának szülötte. Kértem, kell-e ennél több, hogy szívvel-lélekkel szeresse e nagyszerű feladatot! És mégis van valami más is!

Több, mint másfél évtizede annak, hogy ott kellett hagynom azt a tudományos intézetet, amelynek mind a ketten szívvel-lélekkel voltunk tudományos munkásai. Ő ott maradt, mert jobban beszélt a megszállítás alatti államnyelvet s így nélkülözhetetlenebb is lehetett az intézet új vezetősége számára. A mindennapi kenyérért folytatott reggeltől késő estig tartó robotolásomban én azóta csupán annyi közt tarthattam fenn a tudománnyal, hogy ha az én jóbarátommal – hivatalos dolgokat végzendő – régi intézetünkbe ki-kel kellett jönnie a városba, ilyenkor mindig felkeresett hivatali szobámban, s egy-egy negyed, vagy pedig fél-óráig tartott beszélgetéssel ámitgatott engem, hogy még mindig van közöm a régész tudományhoz. Egy-

szer azután egyik évben nyári vakációjáról azzal a hírrel jött haza, hogy feleségével s fiacskáival együtt titokban székelyföldi várakat járt be gyalogszerrel. Adatokat gyűjtött, jegyzett, méréseket eszközölt, sőt, ahol lehetett, kutatgatott is. Megcselekedte ezt azután más évben is. – Ezóta az idő óta pedig, ha hivatali osztályom valamelyik tisztviselője megfigyelte volna, beszélgetésünkből mindegyre csak Firtost, Kincását, Fergettyút, Perkót, Vápa-várát és rendre csaknem valamennyi székelyföldi vár nevéét meghallotta volna. De talán legtöbb szó esett Bálványosról, arról a Bálványosról, amelyet addig soha nem láttam, de ahová gondolatban olyan gyakran elátogattam.

Nagyszabású munkatervemet tehát ezért kezdetem Bálványosvár felásatásával s annak elvégzésére ezért kértem fel FERENCZI Sándor barátomat. Hogy jól cselekedtem-e, kérem, ítéljenek a most következő előadásból!

FERENCZI Sándor

Bálványosvár és a bálványosvári ásátás (1942)

Kedves hallgatóim! Engedjék meg kérem, hogy mielőtt megkezdenék bálványosvári sétánkat, a megemlékezés és a hála szavait mondjam el.

CSUTAK Vilmosra, a Székely Nemzeti Múzeum korán elhunyt igazgatójára emlékezem először. Vele együtt sokszor meghánytuk-vetettük, miként foghatnánk a Székely Nemzeti Múzeum legégetőbb kérdéseinek a székely eredet, a székely letelepedés, a székely ősiség kérdésének tisztázásához. Terveztük. Némi anyagi segítséget is összekoldulhattunk. Ámde hiába. A földi nagyságok félve attól, hogy munkánk károsan befolyásolhatja egyoldalú tanításait, nem engedtek dolgozni. Csak titokban, lopva járhattam végig ősi földünk emlékeit. Ásatni azonban nem ásathattam. Ámde most, amikor végre már egyszer nemcsak felszíni vizsgálódással, hanem a régész igazi fegyverével: ásatással foghattam régi munkatervem megvalósításához, illesse őt első szavam azért, mert megérezte népe múltjának parancsát és igyekezett teljesíteni is azt. Nem rajta múlt, hogy nem sikerült. Nyugodjék csendesen.

Nem kevesebb hála illeti meg azonban a Székely Nemzeti Múzeum jelenlegi igazgatóját, HERPEI Jánost, valamint az Erdélyi Tudományos Intézet vezetőit, dr. TAMÁS Lajos és dr. LÁSZLÓ Gyula egyetemi tanárt, hogy az első pillanatban átérték ennek a kérdésnek rendkívül súlyosságát és megtalálták annak a lehetőségét, hogy, ha nem is megszokott méretben, hanem sokkal szerényebb keretek között ugyan, de

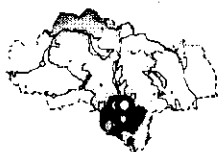
megindulhassanak az ásátások. Köszönet és hála illeti végül mindazokat, akik igaz székely és magyar érzséssel részben erkölcsileg, részben pedig anyagilag, de megértő s nagyon hasznos támogatásukkal lehetővé tették az első ásátási év igen lényeges eredményeit.

Bálványosnak a tengerszíne felett 1040 m-es tűzhányó kúpja Háromszék lapályától messze fönn a Bálványospatak feje mellett, egy a középkorban lakatlannak mondható, eldugott helyen magaslik. Jóllehet ma már a tövében vezet el a kézdivásárhely–bükszádi megyei út, annakidején mégis úttalan, helyesebben forgalom nélküli területen épült. Lényeges ennek a megálpítása, mert ebből már eleve nyilvánvaló, hogy Bálványosvár nem rabló lovagok erőssége volt. Telepítését, építését tehát mással kell megindokolnunk. Úgynevezett mentsvárnak kell tekintenünk, ahol a tulajdonos család lakott és ahová a hozzátartozói háborús veszély idején menekültek.

A hegy 263 m magasra emelkedik ki a Bálványos-patak völgyéből (1. kép – A képutalások az elpusztult képmelléklet-anyagra utalnak. A közlés végi ábrák nagyjából azonosíthatóan megfeleltethetőek, de egy ugyanazon fényképanyagból összeállított támogatáskereső folyamodvány mellékletét képezik. A szerk.) Jóllehet a hegy oldala kezdetben enyhén mendedékes, ezután mégis hirtelen, nagyon meredeken emelkedik. Csak észak felől közelíthető meg könnyebben, mert ezen az oldalon keskeny hegynyak kapcsolja a „Kokojszás” egyik kiágazásához.

Menjünk mi is ezen a könnyebbik úton. Hatalmas bükkösön és annak néhány tisztásán át vezet ösvényünk. Az utolsó előtti újra szemünkbe tűnik a vár öreg tornya (2. kép), mégpedig a legépebb, északi oldaláról. Jellegzetes, határozott vonalai rendkívül lekötik figyelmünket. Különösen az, hogy az öregtorony felső része kiugrik az alatta lévő rész felett és, hogy ez a rész úgy tűnik fel, mintha a kiugró perem alsó szélé félkörívek sorozatával végződne. Boldogult emlékü br. ORBÁN Balázs így rajzolta meg örökbecsű művében és az öregtoronyt az irodalomban azóta mindig ezzel a félköríves díszű párkányzattal emlegetik. Erről most nem beszéllek részletesebben, később úgyis vissza kell még térnünk rá.

A hegynyergelen a Bálványos keleti oldalára megyünk át. Az öregtorony és a keleti várfal alatt vezető ösvényen néhány perc alatt elhaladva a vár külső kapujához érünk. Az egykori út ma nem látszik. Vagy leomlott a meredek hegyoldalon, vagy pedig a felülről lehulló kőfal-törmelék temette be. De kellett lennie útjának, mégpedig gondos telepítésű útjának. Alább erre is vis sza térünk majd. Most csak annyit jegyezzünk meg: a vár útjának telepítése szabatosan

megfelel a régi várépítési szabályoknak. Azaz az ellen-ség – a várúton – nem a pajzsral oltalmazott baloldalá-
val, hanem csakis a szabad, tehát a megebesítésnek
kített jobb oldalával közelíthette meg a vár kapuját.

Közvetlenül a várkapu előtt sziklába véset,
néhány méter széles gödör mélyül be. Ma még nem
ismerjük mélységét. Még nem takaríthattam ki ugyanis.
Az ilyen ún. „farkasvermek” szélessége, magassága
egyaránt 3–4 méter szokott lenni. A bálványosvári far-
kasverem szélessége (3,20 m) szabatosan a várba
vezető út szélességéhez igazodott. Minthogy széles-
sége megfelel a szabályos méreteknél, valószínűleg
mélysége se tér el attól. Hosszúsága azonban eltérő. A
„farkasvermek” ti. rendszerint nem köralakúak, hanem
8–10 m hosszúak. A miénk rövidegsége azonban indo-
kolt: csupán az út szélességében kellett meglennie. Az
út peremén túl ugyanis mind felfelé, mind pedig lefelé
mindjárt a Suvadás-patakának legmeredekebb oldala
kezdődik. Ezek a farkasvermek rendszerint a kapu e-
lőtt, a felvonó híd alatt vannak. Feladatuk az, hogy
ellenséges támadáskor, azaz ha felhúzták a felvonó
hidat, az ellenség ne közelíthesse könnyen meg a vár-
nak, ha keményfából is, de mégis csak fából készült
kapuját, illetve kapuhídját. Ennek megközelítését
egyébként azzal is igyekeztek megakadályozni, hogy
keményfából készült, 8–10 cm átmérőjű s 50–60 cm-
re magasan kiálló cölöpöket vertek be a verem aljára s
a cölöpök végét kihegyesítették.

Közvetlenül a farkasverem nyugati oldalán
volt a várkapu, szélessége 3,20 m. Magasságát ma még
nem mondhatjuk meg. Boltozata félköríves volt. Amint
a vár belsejéből felvett 3. képünk mutatja, nem védte
torony ezt a kaput, a vár külső kapuját. Csúpan egysze-
rűen megvastagították a falat egy szakaszon. Ez rend-
kívül sajtóságos jelenség.

Mielőtt azonban végigsétálnánk a várban,
könnyebb tájékozódás kedvéért vessünk pillantást a vár
alaprájzára. A szakirodalomban két alaprajz jelent meg
a várról. Az első, az ORBÁN Balázsé, 1869-ben látta
meg a napvilágot. Jóllehet igen kicsi alaprajz, lényegi-
leg mégis jó, meglepően helyes és szabatos. Egyes
apróbb részleteltérések vannak ugyan, de nem ORBÁN
Balázs hibájából. A csúpan omladékok, tehát a felszí-
nen látható bizonytalan nyomok alapján készült térkép
sohasem lehet olyan szabatos, mint az ásatás alapján
felmért. Legnagyobb elismeréssel kell tehát megem-
lékezni ORBÁN Balázsról itt is, aki itt is, és – amint
én, aki a Székelyföld várait éppen ORBÁN Balázs
könyvével a kezemben jártam be, nyugodtan elmond-
hatom – másutt is mindenütt mintaszerűen dolgozott.
Nem mondhatjuk ezt ellenben a MARTIAN Iulian-féle
alaprájzról. Ez nem egyéb, mint az előbbinek más
méretben és inkább a mai idők térképrájzolásai követel-

ményeinek megfelelő rajztudású embertől való átraj-
zólása, azzal a lényeges különbséggel, hogy figyel-
metlenül, lelkiismeretlenül több részletet megváltozta-
zott. Aki az én alaprajzomra pillant, azonnal észreveszi,
hogy a vár három főrésze tagolódik, mégpedig: Öreg-
toronyra, a hegycsúcsot alkotó sziklákon emelkedőn.
Ezt három oldalról (az öregtorony északkeleti oldalát
szabodon hagyva) a belső vár fala övezi. A külső vár
fala viszont az előbbinek déli és nyugati oldalához csat-
lakozik. A külső várban idén még nem ástunk. Teljesen
elegendő tehát tájékozásul csak ennyit mondanom.

Harmadik képünk a belső vár kapunyílását ábr-
ázolja. Ez már az ideai ásatás eredménye, hiszen jó két
méter magas omladék alól szabadítottuk ki. A kép felső
részén (a nyírfaseprű mellett) látható a kapu keleti ol-
dala, a másikat, a nyugati oldalának az alépfülményét
képünk bal alsó sarkában láthatjuk. A kapu méretei kö-
zül csak egyre figyelmeztetek: a kapunyílás szélessége
szabatosan egyezik a külsőjével: 3,20 m. Ennél a ka-
punál is nagyon szembetűnik, hogy semmi olyan nyom
sincs, ami azt mutatná, hogy a kaput egy vagy két
torony védte volna. Amint az alaprajz világosan mutat-
ja, a kapunyílás nem derékszögben, hanem hegyes-
szögben törti meg a várfalat, sőt mi több, nem is egy,
hanem ismételt töréssel. Részben a helynek meglehető-
sen lejtője okozta ezt, részben azonban nem tartom lehe-
tetlennek, hogy a kaputornyok hiánya is hozzájárul: a
töréseknél ismételt elzárhatók a kaput belül is és
ezzel is fokozták védhetőségét.

A fényképen jól látszik, hogy a középen lévő
nagy falsík megtörik és az eredeti iránytól kissé keletre
térve folytatódik. De nem hosszan. Egyszerű tám-
falként, alig ..... m-re ugrik ki ugyanis a várfal síkjából,
amint a 4. kép mutatja. Kapunk sokkal rongáltabb,
hogysé egykori magasságát megmondhatnók. A fal-
irány kis helyen úgy látszik, hogy onnan félköríves bol-
tozat indul ki. A kapu nagy falsíkja a belső várudvar
belseje felé kb. félméterrel nyúlik ki a várfal síkjából.
Minthogy még e kis részen is csúpan az alapozás
maradt fenn, egyelőre addig, amíg az esetleges foly-
tatását meg nem találjuk, nem jelölhetjük meg határo-
zottan rendeltetését.

Természetesnek találja mindenki, ha nem
hangsúlyozom, hogy a várkapu két fő falsíkja párhü-
zamos. Ámde a nyugati falon a falsík nem egyszer,
hanem kétszer törik meg. A második már nem védelmi
feladatú. Az a feladata ui., hogy az út a vár belsejében
könnyebben kapaszkodhassék. A kapunak ez az oldala,
fájdalom, még rongáltabb a másíknál. Alig 2–3 sor kő
maradt egymáson (5. kép).

A várkapu belső kiképzéséről nem sokat
mondhatunk. A falak közvetlenül a sziklára telepítőd-
tek, mégpedig egyenesen arra rakva, a legcsekélyebb

bemélyített alapfal nélkül. Az egykori padló minéműségét már nem állapíthattam meg. Csak annyit mondhatok valószínűként, hogy a kapu köze a hegyoldalnak megfelelően lejtett, illetve valószínűleg el-egyengették a sziklát, a könnyű közlekedésért. Arra azonban, hogy ez kopott és mennyire kopott volt, azaz mennyi ideig járhatták, vagy pedig esetleg deszkapadlója volt-e, arra már nem felelhetünk. A lezuhanó roppant kötőmög minden erre vonatkozatható útbaigazítást adható nyomot megsemmisített.

Amint a 6. képen látjuk, a belső várkapu nyugati fala néhány méteren át „földig lerombolva folytatódik”. Azután egész hirtelen teljes épségben áll előtünk. A természet alkotta keresztmetszet a legtökéletesebben mutatja a fal szerkezetét. Mielőtt azonban megbeszélnök ezt, álljunk meg egy pillanatra s mondjunk még el valamit a belső várkapu sorsáról.

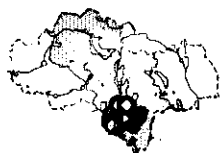
Aki megfigyeli azt, hogy milyen épen és egyenesen – mintha borotvával vágták volna le – mered égnek ez a falfolytatódás és aki megfigyelte a 4. képen, hogy a kaputól keletre húzódó várfalrész bizonyos távolságban szintén majdnem ezzel teljesen egyezően magaslik, a kettő között pedig mondhatni csaknem teljesen eltűnt a várfal – érdekes ORBÁN alaprajza: ezen a részen nem rajzolja be a falat, csak felteszi, hogy volt és erre kellett haladnia – az feltétlenül nagyon sajnálatosnak találja ezt a körülményt. Az ásátás azonban nagyszerűen megfelelt rá. Az első útrnatást az adta, hogy a kapu omladékának alsó részén három darab olyan faragott követ találtam, amelynek megelőzőleg feltétlenül az öreg torony sarkába kellett beépítve lenniök. Megmagyarázásához másodsor az kell említenem, hogy az a rengeteg kőomladék, amely helyenként 2 méter magasságig befedte a kaput, olyan helyzetben feküdt, amelyből csakis arra következtethettem, hogy az egész omladék, nem magának a kapuépítménynek az összeroppant omladéka, hanem valahonnan felülről hullott alá. Minthogy pedig végül – amint nemsokára látni fogjuk – az öregtoronynak az errefelé néző, vagy mondjam találébban, a kapu felé eső oldala, majdnem teljesen lezuhan, nyilvánvaló, hogy valamelyik föld-rengés egyszerre, egy tömbben szakította le az öreg torony délnyugati sarkát, annak a roppant tömege való-sággal leborotválta ezt a falrészletet és – mondhatni – csupán az alapfalból hagyott meg keveset. A következtetésem helyességét még egy másik, később megbeszélendő eset is igazolja.

Visszatérve a 6. képünkhöz, középen rögtön szembejön az alulról felfelé fokozatosan elkeskenyedő várfal, amely bizonyos magasságban hirtelen elvékonyodik, illetve lépcsőfokszerűen beugrik, majd jó embernyi magasságban, alig fele oly vastagon folytatódva, szép hegyesszöggel fejeződik be. E falmetszettől

balra előbb bokrokkal benőtt hatalmas szikla, majd mögötte a várfalnak a sziklánál megtörő s onnan balra kanyarodó folytatása, a kép jobb oldalán pedig, az északi várfal egyik részletecskéje látszik. A szikláról megjegyzem, hogy nem nehéz felkapaszkodni arra, s akiben van kis bátorság, az a kőfal kipattogzott vakolatrészeinek segítségével aránylag könnyen felkapaszkodhatik a várfal tetejére.

Következő 7. képünk ugyancsak ezt, a most megbeszélte várfalat mutatja be, mégpedig belső oldalán, a vár kútjától nézve. A várfalnak ezen a képén is rögtön szembejön az említett kettős tagozódás. A kőfal alsó részéről nincs mit sokat beszéljem. Legfennebb a falrakást illetően kell elmondanom annyit, hogy gondosan rakták. Nem a hegyoldal lejtőjével párhuzamosan rakták egymásra a köveket, mint a várfal nem egy további helyén, ami aztán az illető részek gyors pusztulását is előidézte, hanem lehetőleg vízszintesen. Ez feltétlenül nagyobb szilárdságot nyújtott a falnak, amelynek teteje egyébként természetesen nem vízszintes volt, hanem a hegy lejtőjével párhuzamosan haladt. A képen élesen láthatjuk azt is, hogy a mészhabarcossal összeerősített falhoz nagyjából egyenlő szélességű lapos köveket használtak. A köveket helyben, illetve a hegy nyugati oldalának alján fejtették és onnan hozták fel. Jól látható az is, hogy helyenként bizony még a rendesnél jóval nagyobb kőtömböket is beépítettek. Akár nagyok, akár kicsinyek a kövek, a fal felszínére kerülő oldalukat mindig úgy választották meg, hogy azok lehetőleg egyenes felületet adjanak. Olyant, amelyik bevakolva szép, sima falsíkot nyújt.

Már az alsó falon lévő nyomokból is határozottan megállapítható, hogy ennek a falnak a kövei is, mint bizonyára az összes többi falakéi sem állottak szabadon, hanem vakolat védte az időjárás viszontagságaitól. Még világosabban szembejön ez a fal felső részén, ahol egész nagy falmezők vakolata épen, majdnem teljesen sértetlenül maradt meg máig. A már említett 30–40 cm-es falkiugrásra, továbbá a közvetlenül előtött, a vékony falba sötétül gerendanyílásokba, a várfal síkjára merőlegesen lefektetett, illetve beillesztett gerendák meg az ezekre a várfallal párhuzamosan végigfektetett deszkák alkották a várfal kb. 1–1 m széles védőtornácát. Békében ezen járta körül az őrség a várfalat és őrizte a vidéket. Jámadás esetén pedig – minthogy a falkiugrás lépcsőfoka nem nyújtott volna elegendő szilárdságú támasztékot, ez a szélesebb védőtornác könnyítette meg a védők munkáját: többen fértek el, nagyobb mennyiségű hadiszert halmozhattak fel maguk mellett, szilárdabban támaszkodhattak, könnyebben közlekedhettek mindenfelé, végig a várfalon. A felső, kb. embermagasságú falrész, a tulajdonképpeni mellvéd védte a védőtornácra lévőket az ellen-

ség nyílzáporától. A védők védekezését meg, a mellvédben látható rovátka nyílások (lövőrészek) könnyítettek meg. Ezekről feltétlenül tudnunk kell azt, hogy aránylag nagyon szélesek. Sokkal szélesebbek, mint azok, amelyeket a puskapor feltalálása, illetve a puskák (1364 előtt), szakállas puskák (1348) és ágyúk (1324 előtt) alkalmazása után használtak. Nyilvánvalóan csakis nyilazáshoz, legfeljebb ennek egyik biztosabb válfajához, a számszerterjhoz használták. Ezekről a rovátkanyílásokról még azt kell megmondanom, hogy nem a falra merőlegesen helyeződnek el, hanem kissé balra, oldalt dülnek, mégpedig azért, mert így jobban oldalozhatják a belső várkapura támadó ellenséget. A rovátkanyílások közötti mellvéd-részeket (a szelfógók), mint már említettem, szép hegyesszögben végződnek. Ez már nem közvetlenül a vár védelmével függ össze, hanem a falnak az eső, hó elleni megvédését, tehát a megromlásának megakadályozását célozza.

Nem tartozik a vár építészeti történetéhez az a nagy lyuk, amelyik a fal alsó részének közepe táján, a kőakás felett tátong. Az ásátás megkezdése előtt még jobban tátongott, a lyuk akkor ugyanis teljesen áttörte a falat. Kényelmesen átmászhatott minden karcsú természetű ember ezen a lyukon a külső várba. Ma már nem, mert azóta egészen betömötték. Mégis tanulságos említenem azért, mivel eddig minden ilyen rongálásért a kincskeresőket szidtam. Erről a lyukról viszont egyik munkásom mondotta, hogy ő maga bontotta ki. Egyik télen ugyanis egy vagyonos és ügynevezett „értelmiségi osztályhoz” tartozó vadász „úr” kíséretében volt, egy borz itt tűnt el és az ún. „értelmiségi osztályhoz” tartozó vadász „úr” pedig a lehető legnagyobb vandálsággal kibontatta vele a falat egészen, csakhogy hozzájusson az eltűnt borzhoz. A borz nem került elő, ellenben a falat sikerült átlukasztania, s ezzel előkészíteni ahhoz, hogy az időjárás viszontagságai előbb vagy utóbb leomlasszák még ezt, a legépebb falrészletet is. Kérem kedves hallgatóimat, ne sajnálják a fáradságot, figyelmeztessék vadász ismerőseiket, hogy száz borz sem ér annyit, mint amenynyit ártunk magunknak, ha múltunk emlékeit, beszélőkőveinket ily oktanuln pusztítjuk.

Nyolcadik képünk éppen csak tájékozódásul szolgál. Az öregtorony délnyugati sarkáról mutatja be ugyanezt a várfalat. A kép alján éppen a sarok felülete látszik, közvetlen emellett a kép jobb szélén a várkút kerítésének kőfala.

Az erősség folytatása itt a nyugati oldal egy részén ismét hiányzik. Iránya azonban megállapítható, mivel alapfalát majdnem mindenütt sikerült felásnom. Jóllehet a falcsatlakozás legnagyobb része már leomlott, mégis nagy jelentőségű rész, mivel tanulságosan mutatja, hogy a két fal összeépült, azaz a két fal egykorú.

Tizedik képünk ennek a folytatása: az északi fal belső oldalának nyugati fele. Kb. csupán a mellvéd aljáig van meg. A falrészlet azért rendkívül érdekes, mert ennél valami nagyon sajtáságos falrakási eljárást figyelhetünk meg. Mégpedig – amint a fal alján látható – előbb a fal egész hosszában, vízszintesen rakták le az alapot. Tovább azonban nem így rakták, hanem kb. 1–1,5 m széles oszlopokat húztak föl egymás mellett majdnem az egész fal magasságában. Felül pedig végül ismét néhány vízszintes sorral zárták le.

11. képünk ugyanennek a falnak a keleti folytatását ábrázolja. Ez valamivel épebb. Végig megvan a mellvéd lépcső foka, helyenként a mellvéd is és néhány rovátkanyílás nyoma is.

Közvetlenül ennek a folytatásában (12. kép) van az a helyiség, amelyet ORBÁN Balázs „kincstárnak” gondolt. Amint az alaprajz szabatosan mutatja: egy részét nagyon gondosan félköralakúra faragták ki a sziklából. A vésés nyoma jól látszik, kétségtelenül megállapítható. Egyrészt egyik részén félkörívű volta miatt, másrészt a várnak az öregtorony utáni legmagasabb, legvédettebb helyén való fekvése miatt arra gondoltam, hátha ez volt a vár egyháza. Bevallom azonban őszintén: gondolatom nem állja meg a helyét, mivel ehhez a félkörívű szentélyhez hiányzik az egyház hajója. Igaz ugyan, hogy nyugat felől kis keresztfal határolja, de ez, valamint az éppen itt éles szögletben megtörő várfal, oly kicsi s annyira szabálytalan teret zár be: erről semmi esetre sem állítható, hogy istentisztelet tartására készült. Amint a kép jobb felső sarkában látjuk, a várfal jóval magasabbra emelkedik ki e helyiség fölé, és közvetlenül emellett a rész mellett csatlakozik az öregtorony falához. A csatlakozásról feltétlenül kell tudnunk, hogy a két fal nem épült szervesen össze. A vár falát csupán az öregtorony fala mellé építették, azaz a várfal nem egykorú az öregtoronnyal, hanem fiatalabb annál. Az említett keresztbe elzáró falról szintén van egy-két mondanivalóm. Sajnos, ma már nincs meg egészen. Minthogy azonban a várfal azon a részen ahol az a keresztfal a várfalhoz csatlakozhatott, vakolt, nyilvánvaló, hogy ez a keresztfal későbbi a várfalnál. Ma már annyira összetört, hogy nem állapíthatom meg: végighúzódtott-e, vagy pedig közvetlenül a várfal mellett volt ajtónyílás is. Helyiségünk rendeltetését ennek következtében nehéz meghatározni. Ha azonban eszünkbe jut, hogy a víztartók többnyire köralakúak, átmérőjük és mélységük átlagosan 3–5 m között váltakozik, továbbá, hogy a víztartókat lehetőleg mindig a várúr lakása közelébe, a vár legjobban védhető helyére telepítették, azután, hogy ahol csak lehetett élősziklába vájták és a várépület tetőzetéről lefolyó vizet csöveken át ebbe vezették, végül pedig, ha az alaprajzra pillantva észreve-

szem, hogy a szóbanforgó keresztfal nem megy egyenesen neki az öregtorony falának, mint ahogy várnók, hanem ahelyett attól néhány méterre megtörik és a falal nagyjában párhuzamosan halad, egyelőre inkább azt vagyok hajlandó hinni, hogy e helyiség először a vár víztartója volt és a vár kútjának elkészítése után változott meg a rendeltetése, bár „kincstárnak” még akkor sem mondanám.

A 13. képünk ugyancsak az öregtorony DNy-i sarkán készült. A kép alján tehát ismét az öregtorony sarkának felszíne látszik. Jobbra fenn az északi várfal ívelése, valamint ettől balra a várfal nyugati, javarészt teljesen megsemmisült folytatása tűnik szemünkbe. A két fal alkotta derékszögben, az északi fallal nagyjában párhuzamosan, az első kutatóárkot pillantjuk meg, nagyobb részében beárnýékoltan. Tanúsága szerint a vár építői ezen a részen homokkal, illetve a falak építéséhez használt kövek faragásakor nyert kőporral töltötték ki a kisebb sziklák között, egyenetlenségeit. E felett van vékony, legfennebb arasznyi vastag művelődési réteg, felette kevés falomladék, földdel keverten. Kutatóárkunk nagymennyiségű edénytöredéket szolgáltatott, továbbá néhány apróbb vastárgyat, kést, karikát, nyílhegyet. Utóbbiak közül az egyik XIV. századi, a másik talán Árpádok korabeli. Az árok kiszélesítésekor bőrvögre vagy valami másra, négy szegecscsel felerősíthető, négyzetek csoportosításával megtervezett, egyébként igen egyszerű mértani díszű sajtot bronzlemezeske is napvilágra került.

Kutatóárkunk folytatásában előbb a „várkút” külső falát, majd magának a kút-üregnek kövel kirakott felületét láthatjuk. Ugyanolyan lapos kövekkel rakták ki az utóbbit is, mint a várfalakat. A „kút” külső falában, közvetlenül a kutatóárok képzeletbeli folytatásától balra figyelhetjük meg azt, hogy a kutatóároktól balra levő, a képen a kutatóárokból kihányt földdel eltakart sziklát szorosan befoglalták a falba, illetve a fal belső felületéből kiálló szikladarabot gondosan lefaragták. A sziklákat mindenütt felhasználták, beépítették a falba. Azzal azonban nem igen törődtek, hogy lefaragják kiálló részeit is. Éppen ezért, tekintettel arra, hogy ezen kívül egyedül az előbb megbeszélt régi víztartónál és esetleg a keleti várfal egy része mellett figyelhettem meg eddig, hogy szükségleteiknek megfelelően lefaragtak a sziklából, ezt a faragást semmi esetre se tarthatom csupán szépérvék szülte faragásnak. Csakis arra gondolhatok, hogy komoly okuk volt erre. Alighanem azért faragták le, hogy a „kút-üreg” és a kerítés között ne akadályozza a szabad közlekedést.

Ugyancsak a „várkút” szemlélhető a 14. képünk előterében is. Hátral az északi várfal mellvédes része, a régi víztartó s az öregtorony alja látszik. Ez a kép a Ny-i fal mellől készült. A kút kőfalának belse-

jéből meg külsejéből ábrázol egy-egy részletet. Sajnos, anyagi eszközeim elégtelensége következtében idén nem tudtam az utóbbi elől eltakarítani a jó három méter magas falomladékok. Fényképünk ezért csak éppen a felső részét mutathatja be. Azt ellenben igenis már nagyon jól szemlélteti, hogy a „várkút” közvetlenül az öregtorony tövében, tehát a vár legmagasabb, legvédettebb helyén van. Alaprajzunk szépen mutatja fekvését. Az alaprajzról azonban még más is szemünkbe tűnik. Az, hogy a „várkút” nem szabályos köralakú, mint várnók, hanem lekerekített csúcsokkal jellemezhető egyenlőszárú háromszög. Ma még nem tudom megmondani mi okozta ezt a rendkívül szokatlan alakot. Jövőre, ha sikerül kitakarítanunk a „kutat”, talán megtaláljuk ennek a magyarázatát is. Addig is figyelmeztetnem kell arra, hogy a „kút” falának a belső várkapu felől való felében szabályosan rakott ajtónyílás van, továbbá arra, hogy ez a falrész sokkal vastagabb, erősebb a „kútfal” másik felénél. A fal magassága is okozhatja ezt. Én azonban nagyon valószínűnek tartom, hogy e fal egyáltalán védelmi feladattal is rendelkezett: éppen szemben lévén a belső várkapuval, a „kút” építője bizonyára arra gondolt, hogy a vár védői innen, a magasabb helyen telepített kőfal mellől, még mindig jól védekezhetnek a belső várkaput már elfoglalt ellenségtől, és akadályozhatják annak az öregtoronyhoz való feljutását. Hangsúlyozom: ez csak következtetés, de nem feltétlenül bizonyos. A fal egykori magasságát idén ugyanis még nem sikerült megállapítanom. Esetleg jövőre, ha köröskörül feltárjuk a „kút” kőfalát.

Két dologról azonban még most emlékezem meg. Az egyik az, hogy a „kút” kőfalának külső felületére javarészen megsemmisült. Minthogy ezen a falon és az e fal mellől kitakarított omladékokban is találtam olyan követ, amelyik csakis az öregtorony sarkából kerülhetett oda, nézetem szerint az öregtorony délnyugati sarkának a lezuhant része rongálta ennyire össze ezt is, mint a belső várkaput is, és a kút körül levő még el nem takarított falomladék főleg az öregtorony falából való.

A másik az, hogy az ORBÁN Balázs feljegyezte hagyomány szerint, a vár kútja 300 öl, azaz 568 méter mély. Őszintén bevallom, cseppet sem tartom valószínűnek. Először azért, mivel a csúcsnak a Bálványospataktól számított viszonylagos magassága 263 m, azaz ebben a mélységben feltétlenül kellett volna vizet találniok. Sőt még fennebb is, hiszen a Várpataknak, meg a Suvadáspataknak medre, minthogy mindkettő a Bálványospatakába folyik, még ennél is fennebb van és mindkettő bővízű. De nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy Bálványosfürdő kb. 820 m magas van s itt a főleg a fürdő útja feletti oldalon egymást érik a források és a talaj rendkívül vízenyős. Vagyis már 200–220

m mélyen várható víz. Ha azonban végül megfigyeljük azt, hogy a hegynyak alatti második tisztáson, azaz a várkút alatt kb. 40–50 méterrel már bővízű forrás fakad, ugyanennek a tisztásnak az aljában és mellette, benn a vár felőli erdőben több, ugyancsak bővízű forrás vize csörgedezik alá a hegyoldalon, szinte magától értetődőnek tarthatja mindenki, hogy e kút aligha mélyebb 40–50 m-nél. Valószínű, de nem feltétlenül biztos, mert az egykori tűzhányó rétegei (? tömege) esetleg más-képp helyeződtek el és valóban lennebb kellett hatolniuk, amíg elérték a vizet.

15. képünk délnyugat felől mutatja az öregtoronyt. Jól látszik az öregtorony hatalmas tömege. Mindhárom sarkon jól szembetűnnek a faragott kövek. Sarkait ugyanis gondosan faragott kövekből rakták föl. A középső az a sarok, amelynek a leomlott tömegei megrongálták a kút kőfalát és leborotválták a belső vár falának egy részét, a belső várkapuval együtt. Képünkről jól szembetűnik továbbá az is, hogy a majdnem teljesen ép ÉNy-i fal nem egyenes, hanem alul kissé kidomborodik, felfelé behajlik s amellett még kissé csavarodik is. Lehetséges, hogy építőinek kezdetleges tudása okozta ezt. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy valamelyik földrengés ereje csavarta meg kissé, vízszintes irányba az öregtoronyt. Az öregtorony Ny-i falában szembetűnő hosszú repedés is talán ezt erősíti meg. Ez mindenesetre hatalmas földrengés „csavaró” emléke. Valamivel a teteje alatt kis bemélyedést, illetve ebből kiálló kis éket látunk. Ez nem egyéb, mint még ma is meglévő gerenda. Ettől jobbra, de már az É-i fal belső oldalán, valamivel alább másik két gerendának az elhelyezésére alkalmas két üreg sötétlik. E két képpel kapcsolatban csak egyet mondok még el. Azt, hogy az öregtorony nem végig hasábalakú. Alul ti. csonkagúla alakú; nem külön, hanem az öregtoronnyal szervesen egybeépített köpenye is van.

Az öregtorony DK-i sarka a 16. képünkön szemléltethető. Ezen még határozottabban látjuk a gondosan faragott sarkoköveket és alattuk a köpenynek kifelé lejtését. Felettük, a Ny-i és É-i fal belső oldalán, legalul a várúr vakolt lakoszobája boltozatának indulását, majd felette a bolthajtás felső végét, közvetlenül efelett a közvetkező helyiség padlógerendáinak az üregét, még fennebb a mennyezet gerendáinak az üregét pillantjuk meg. Utóbbiak közül igen érdekes az a gerendaüreg, amely az 1940. évi földrengéskor kettéhasadván most szép keresztbe mutat be nekünk ilyen gerendalyukat. Az említett lakoszobavakolattól eltekintve, az összes többi fényes fehér folt mind a legutolsó földrengés emléke: azokról a helyekről szakadtak le a falrészletek és még ma is fehérek, mivel az idő még nem ért rá patinával bevonni.

Az öregtorony az előbb megbeszélt, még magasan álló É-i részének a belseje látható a 17. képen is, csak kissé más helyről nézve.

A 18. és 19. képünk ugyanennek egyik, már említett részletét ábrázolja. A baloldali falfelület egészen függőleges, a jobboldali azonban felül ívelődik. Mégpedig félkörívesen. Ez a kis maradvány tehát rendkívüli jelentőségű. Ebből állapítható meg ugyanis, hogy nem csúcsíves keresztboltozat. Hanem félköríves ízlésű dongaboltozat fedte itt egykor az alatta levő helyiséget. Mindkét képen jól megfigyelhetjük még az egykori vakolat maradványait. Falfestménynek nincs nyoma ezen, sőt még annak se, hogy hány-szor, gyakrabban meszelték-e.

A 20. képünk ugyanezen helyiség négy padlógerendájának az üregét mutatja, a helyiség sarkában ismét nagyobb felületen vakolatmaradványokkal. A 21. képünk, a fal szinte 3 méternyi tetemes vastagságáról nyújt „ízeltőt”.

22. képünk viszont az É-i várfal külső oldalának közepe táján, a sziklára épített támfalat ábrázolja. A támfalon innen, a szóbanforgó fal Ny-i felén túl, a K-i, mellvédes felének a külső oldalát, e mögött pedig az öregtorony Ny-i falát látjuk. A támfal képe világosan mutatja: milyen gondosan igyekeztek rakni a falfelületet, különösen a sarkokat. Mindössze egy hiba van a falrakásban. A sarkon alul ti. igen kis köveket raktak, a nagyobbakat pedig csak e felett. Hibájuk megmagyarázható. Az alatta levő szikla miatt rakták így. Megmagyarázza s egyben az építők tapasztalatlanságát árulja el, de nem menti a számunkra nem egyszer oly végzetes következményeket. Utóbbi, az, hogy sok helyen alapasás nélkül, egyszerűen a kifelé lejtő sziklára rakták a falat, okozta, hogy egyes falrészletek később nyomtalanul lecsúsztak, eltűntek. E miatt tűnhetett el oly könnyen a belső várkapu s e miatt tűnt el a belső vár K-i falának a legnagyobb része is. Amikor ugyanis az öreg torony DK-i sarka leomlott, ez magával vitte a K-i várfal javarészt is.

Amint az alaprajzból látható, a belső vár K-i hányadának legnagyobb részéből semmi sincs berajzolva. ORBÁN ellenben berajzolta alaprajzába, mégpedig úgy, hogy közvetlen az É-i sarok melől indulva, kis, K-nek tartó rész után élesen DNy-nak fordult és az alaprajzon látható falrészletnek megy neki. Lehet, hogy ORBÁN idejében még állott itt a fal. Ma azonban ezen a részen már nincs fennálló falrészlet. Csupán töltés-szerűen kiemelkedő falomladék húzódtott végig ebben az irányban. Előbb három helyen átvágtam, de egyetlen, eredeti helyén álló falrészletet sem találtam átvágásban, hanem csakis omladékot. Ezután az öregtorony mellett lehordattam majdnem az egész törömeléket. Ennek metszetén jól látszott két nagyszabású

omlásnak a törmeléke. A falból azonban egy helyen maradt meg egymáson, eredeti helyén néhány kő. Valószínűleg az első omlás vitte le itt is az egész falat, mivel nem alapozták sziklába vésett árokba ezt sem, hanem csupán a kifelé lejtő sziklafelületre rakták. ORBÁN Balázs alaprajzának azonban minden rongáltság ellenére is igazat kell adnunk. Az É-i sarok melletti sérült falfelület ugyanis meglehetősen biztosan mutatja, hogy a K-i várfal onnan indult ki, sőt mi több a K-i várfal itt szervesen egybeépült az öregtoronnyal, azaz egykorúak. Az eredeti helyén álló, említett néhány könnyi falrészlet, továbbá a szikla ennek az iránynak megfelelő egy lépcsőfokok végződése alapján – megjegyzem ez a lépcsőfok esetleg szándékos, azaz a sziklát itt a fal lerakása végett helyenként lefaragták, ámde határozott nyom hiányában nem állíthatom ezt. – Viszont valószínűnek tarthatjuk ORBÁN alaprajzának helyes voltát.

Ez pedig rendkívül nagy jelentőségű. Mégpedig azért, mert így megoldhatjuk az öregtoronyba való bejárás kérdését. Sem az É-i, se a Ny-i fal megmaradt részén, sem ajtóknak, sem ablaknak semmi nyoma. Azokon semmi nyílás nem volt. Egyedül tehát a D-i meg a K-i oldalon lehetett. Ezek talán azért is omlottak le először. A D-i oldalon inkább az öregtorony ablakait gondolom. Ez az oldal ugyanis egész felületével a várkapu felé fordul, onnan egyenesen közelíthető meg. Ha pedig ehhez hozzáveszem még azt, hogy az öregtorony és a leomlott, de nagyon is komolyan feltehető K-i fal között kis, alig 2–2,5 m széles föld van, nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy innen, ebből a némi kis védelmet is nyújtó közből járhattak be az öregtoronyba, mégpedig felvonóhágcsó segítségével az első emeletre. A földszinten ugyanis még ezen az oldalon sincs semmi nyílás. Az kívülről teljesen zárt, ablak, ajtó nélküli helyiség volt.

Visszatérünk ismét az öregtoronyhoz. Az arról készített felvételeket már láttuk. Ámde vizsgáljuk meg kicsit alaprajzát, metszetét is, hadd legyen teljes az öregtoronyról alkotott képünk.

Öregtoronyunk alakja az alaprajz szerint, már pedig ez egész szabatosan mutatja, nagyon szabálytalan négyszög. Szabálytalansága könnyen s érthetően magyarázható a tereppel. Azzal, hogy azoknak a szikláknak az együttes alakja szabta meg az öregtorony alaprajzát s alakját, amelyeken felépült. Mellesleg legyen mondvá, azoktól épülhetett volna valamivel szabályosabban is. Ámde, a helyiségnek a szabálytalan alakja még ezzel sem magyarázható meg. Ma még nem tudom megfejtetni, hogy ha már a helyiség oldalai nem párhuzamosak a fal megfelelő, külső oldalával, építetője miért nem választott szabályos négyszöget. Ma még egyedül a nem kellő szaktudással magyarázhatom.

Mint már említettem, vannak még más olyan nyomok is, amelyek amellettt vallanak, hogy építésünk nem volt túlságosan szakképzett.

NAGY Ferenc Endre úrnak szíves felajánlása, hogy Kézdivásárhelyről kiszállítottat olyan hosszú hágcsót, amellyel felmászhattunk a még épen álló fal tetejére, lehetővé tette, hogy minden olyan részletet megmérjünk rajta, melyek a torony képzeletbeli helyreállítására szemszögéből jelentősek. Ennek a munkának az eredménye az alaprajz mellett látható metszet.

Említettem már, hogy az öregtorony földszinti helyisége teljesen zárt. Falában sem ajtó, sem ablaknyílás nincs sehol. Ez a helyiség ma még majdnem teljesen színültig tele van faltörmelékkel. A helyiség teteje határozottan megállapítható. Mind az É-i, mind pedig a D-i oldalon majdnem hiánytalanul megvannak ama hatalmas gerendák üregei, melyek a földszint mennyezetét, illetve az első emelet padlóját tartották. Az öregtorony alsó helyiségét rendszerint börtönül használták és azt rendszerint sziklából vajták ki. Ha tehát ez alatt valóban van még sziklába vajt helyiség, akkor az volt a börtön, a földszinti pedig raktáru szolgált. Ha alább nincs még egy sziklából kivajt helyiség, akkor börtönnek kell tekinteniünk. Magától értetődik természetesen, hogy segítségképpen raktáru is szolgálhatott, kivált, ha nem volt kit őrizniök odalent.

Az első emeleti szoba dongaboltozatos volt. Minthogy rendezen a várúré a legjobb, legerősebb szoba, ezt kell tekinteniünk a várúr lakásának. Boltozata roppant vastag. Nagyon feltűnő a fal szokatlan vastagságával együtt. E felett alacsonyabb helyiség jön. Ez részben raktár, részben a női cselédség szobája lehetett. A legfelső a várórség volt, illetve egyúttal fegyverraktáru is használhatták. Utóbbiból feltétlenül ajtóknak kellett nyílnia az öregtorony teteje körül futó védőerkélyre. Az egyes emeletek közti közlekedés megcsakis csapóajtókon át és csapóajtók segítségével történhetett.

Az öregtorony helyiségei meglehetősen szűkek és amellettt a szokottnál kevesebb is van. Építetője úgy látszik valamivel kisebb igényű várúr volt, s jellemző az is, hogy noha az öregtorony az első pillantásra magas, karcsú alkotásnak tetszik, tulajdonképpen mégis alacsony, zömök építmény: magassága az alapnak még csak kétszeresét teszi ki.

A vár történetét illetőleg először azt kell megjegyezni, hogy az egész ásátás alatt egyetlen olyan emlék nem került elő, amely a magyar uralom előtről származnék. Így hát azok a feltevések, amelyek szerint a magyar várat megelőzőleg dák vár vagy római erősítés lett volna itt, legalábbis egyelőre, teljesen alaplatanoknak tekinthetők. Az állítólag innen napvilágra

jutott, 26 drb-ból álló késő vaskori gyöngysor dák használatban volt ugyan, ámde nem bizonyos, hogy a vár területén került elő. Még ha ott is került volna elő, más, határozottabb nyom: épületmaradvány nélkül nem használható fel a dák ittélés bizonyítására. Tulajdonosa elveszíthette azt vadászat, vagy málnászás közben is. Éppen úgy az újabbkőkori csiszolt kőbalta, melyet FEHÉR Samu még fiatal legényke korában szedett el a Bálványosvár melletti tisztásukon legeltető juhászuktól, aki állítólag valahol a hegyoldalban találta, sem bizonyíthatja, hogy a várat, illetve helyét, már az újabb kőkori ember is megszállotta volna.

Az altorzai br. Apor család hagyománya őrizte meg a várra vonatkozó legrégebb adatokat. E szerint a hagyomány szerint – amelyet APOR Péter 1727-ben jegyzett fel a Lusus mundi című kéziratában és amelynek leírásakor Zsigmond királynak egy 1402-i, de még a fogalmazást megelőzőleg a galaci udvarháza égésekor megsemmisült megerősítő levelére hivatkozik, illetve könyvekből, levéltárakból és régi levelekből jónak látott bemutatni – a család egyik legrégebb őse, Opoúr alapította Bálványosvárat. Opoúr ugyanis annyira kitartott ősi hite mellett, hogy még akkor sem akart keresztényen vallásra térni, mikor Szent István legyőzte nagybátyját, Gyulát s Erdély népét keresztvíz alá hajtotta. Hanem inkább ide, az őserdők mélyébe vonult el a vele tartó székelyekkel együtt, s itt imádkoztak tovább az ősi hiten. Ettől a pogány bálványok imádásától nyerte a vár Bálványos nevéét. Később, IV. Béla alatt, 1236 körül, majd IV. László (1270–1290) alatt külső fállal látták el. APOR László erdélyi vajda 1305-ben elfogta Bajor Ottó királyt a szent koronával együtt. E várban őrizte mindkettőt. A királyt hamarabb kiengette, de a koronát csak 1309-ben adta át Károly Róbertnek. Erről a László vajdáról jegyzi fel APOR Péter azt is, „hogy az öregektől gyakran hallotta, amit ők őseiktől hallottak, hogy ti. azok látták az említett László vajdának a címerét a bálványosvári palota homlokzatán”. Ezzel kapcsolatban érdekesnek vélem felemlíteni, hogy az ásatás alatt két olyan látogatónk is volt, aki határozottan állította, hogy még látta a vár falában a vár alapításáról szóló feliratot. Csak az a kár, hogy mindkettő más helyen mutatta a felirat hűlt helyét. Még csak egyet említék APOR Péter művéből. Ő jegyezte fel a MIKE leány elrablásának történetét is, amit aztán JÓKAI oly szívesen rajzolt meg a várról írt regényében és amelyet utóbb LÉVAY Lajos dolgozott fel hazafias színdarabból.

Csak röviden foglaltam össze a családi hagyományokat, mégpedig azért, mert noha 200 évnél több ideje foglalták írásba, ma már mégis semmi, de semmi nem bizonyítható mindebből.

A vár először 1360. nov. 25-én kelt oklevélben említődik. Dénes erdélyi vajda ebben a rendeletében meghagyja az erdélyi káptalannak, hogy a Peselnek-i patak és Kászonpatak közti földet fele Bálványosvárával együtt ossza öt egyenlő részre s ennek háromötöd részébe Sándor fiait, továbbá János fia Miklóst, Opoúr fia Istvánt és másokat, akiknek Opoúr fia Olle, Balázs és János részei jogán jár, kétötöd részében pedig Pallos és Amenos részének jogán PESELNEKI István fia Lászlót iktassa be (SzO. VIII. 25–29. lap). Ebben a pörben nem ez az első levél és nem is az utolsó. Sajnos azonban a megelőzők mind elvesztek. A következőkből ellenben maradt fenn. Ugyancsak 1360. dec. 31-én ugyanis a gyulafehérvári káptalan jelenti a vajdának, hogy ítéletlevele értelmében PESELNEKI István fia Lászlót úgy osztotta meg János fia Miklóssal, Apor fia Istvánnal, Sándor fiaival és azok említett rokonaival Bálványosvár felén, hogy háromötöd rész az APOR-OKÉ, kétötöd rész pedig a PESELNEKI Lászlóé lett (SzO. III. 13–15.1.).

1360 végén tehát éppen elég gazdája volt a várnak: legkevesebb 10 tulajdonos. Az oklevelek nem nevezik meg a vár felének gazdáját. Talán az 1324-ben szereplő (SzO. VIII. 6–9.1.) István fia Egyedé, Apor unokájáé, illetve ennek leszármazottjaié, az 1364-ben szereplő István fia Jakabé és Péteré, Egyed unokáié volt. A fennmaradó másik feléből kétötöd, illetve az egész vár kéttizede a PESELNEKI István fia Lászlóé volt, a fennmaradó háromötöd, illetve az egész vár háromtizedét együttvéve János fia Miklós, Apor fia István, Sándor fia (Gergely, Miklós és Jakab) és egyéb rokonai birtokolták.

Ne higyük azonban, hogy eleink ily hamar bevezették ezt az „alig” egy emberöltő óta folyó pört. Ha egy részük bele is nyugodott az ítéletbe, akadtak olyanok is, akik tovább folytatták. Péter erdélyi alvajdának 1364. március 21-én kelt ítéletleveléből, illetve a gyulafehérvári káptalanhoz intézett rendeletéből tudjuk, hogy a pereskedők „Báluánusvár” egy hatodát Apor fia Istvánnak és Lászlónak meg István fia Lászlónak, Pálos unokájának ekkor engedték át (SzO. III. 15–25.1.).

Nem egykorú oklevél, hanem 1674-ben összeírt családi leszármazás szerint APOR Ilona hagyta ott a várat még leánykorában. A családi leszármazás össze-szerkesztője azt állítja, hogy hites eredetiek alapján dolgozott. Ámde azért mégse bízhatunk meg benne, mivel az erről az Ilonáról szóló feljegyzések ellentmondanak egymásnak. A családi hagyomány szerint a MIKE leányt elrabló Sándrinus fia István leánya lett volna s a 15. sz.-ban élt volna. Az oklevelek azonban nem említik Sándrinusnak ilyen nevű fiát, más István pedig három-négy szerepel ebben a családban ebben az

időben. Mint mondtam, semmi olyan okleveles adatom nincs, ami ezt a feljegyzést megerősítene. Az eddigi ásatások eredménye alapján azonban nem tartom lehetetlennek, hogy Ilona valóban élt a 15. sz.-ban, és ő hagyta magára a várat.

APOR Péter Lusuz mundija nagyjában ugyan azt írja APOR Ilonáról, mint az említett leszármazás. Azt azonban nem említi, hogy APOR Ilona elhagyta volna a várat. Szerinte a vár azután is az APORok, mint pl. az író szépapja: APOR Mihály kezén maradt. Mihály fia András, kegyetlenségei miatt, elveszítette ugyan a Bálványosvárhoz tartozó nagyobb birtokokat, de magát a várat, nagynehezen, mégis sikerült megtartania. SZÉKELY Mózessel Brassó mellett 1603-ban történt elestől számítja Bálványosváranak pusztulását, amelyről 1727-ben még azt írja, hogy „romjai nagy részben még ma is fennállnak”. APOR Péter – úgy látszik – nagy becsben tartotta ősei várát. Feleségéhez 1725. május 6-án Kolozsvárról írt levelének egyik részletéből („Ellenben az malommester most jött ki megint az Bálványosvára építéséért”) ugyanis egyenesen arra következtethetünk, hogy komolyan foglalkozott a vár helyreállításának gondolatával.

Bálványosvár ezután többé már nem említődik erősség gyanánt. Ha említődik is, már pusztá helynév csupán. Így emlegetik pl. 1753–1759-ig a BENKŐ Annának és APOR Péternek szerelmeskedése ügyében Mária Terézia parancsára felvett jegyzőkönyvekben, amikor a szerelmes pár felkereste a Bálványosvára alatti erdőt, illetve Borkútát is. Így emlegetik állandóan azoknak a pereknek az iratai is, amelyeket az APORok folytattak a múlt században is egykori büszke várúkért és a hozzátartozókért.

Végigsétáltunk a váron, alaposan megnéztünk benne mindent, amihez az eddigi ásatások eredménye gyanánt hozzáférhettünk. Megemlékeztünk a várhoz fűződő családi hagyományokról és végül átvettük történelmét, már amennyire a kevészámú hiteles adat alapján átvehettük. Egyet nem tettünk még meg, nem vizsgáltuk meg még ugyanis azt, hogy az ásatások eddigi eredményei nyújtanak-e útbaigazítást erre vonatkozólag?

Leleteink – eltekintve néhány egészen újkori kirándulók, vadászok elveszítette, vagy elhagyta tárgytól (üveg pohár, puskagolyó-hüvelyek stb.) – XIV–XV. sz.-beliek. Minthogy ezután lelet nem került elő annak ellenére se, hogy amint mondtam, ama bizonyos fiúleány APOR Ilona történelmi adatok szemszögéből kissé homályos létezésű, addig amíg az ásatások további eredményei nem igazolják az ellenkezőjét, valóban elhiszem, hogy APOR Ilona a XV. sz. derekán vagy második felében odahagyta a várat. Odahagyta, de utódai, ha már nem is fejlesztették, bizonyos fokig mégis

gondozták, karbantartották 1603-ig. Ettől, APOR Mihály fia András elestétől kezdve azonban maradékai már nem voltak képesek erre. Egyrészt azért, mert Andrásunk – APOR Péter feljegyzése szerint – ami kevés birtokát megmenthette az elkobozás elől, azt utóbb majdnem mind eldorbélta. Utódainak tehát nem volt amiből javítania a várat. Annál kevésbé, hiszen jól tudjuk, hogy Mihály vajda meg BÁSTA rettenetes pusztításai milyen szörnyű ínséget, nyomorúságot okoztak Erdélynek jó hosszú időre.

A kormeghatározások legbiztosabb adatai, az éremleletek teljesen hiányoznak. Ebben az ásatásban egyetlen pénzdarabot sem találtunk. Ez, hangsúlyozom, nagyon feltűnő körülmény.

További kormegállapításhoz következképpen egyedül az építkezés sajátosságait használhatom fel. Ezzel kapcsolatban már eleve hangsúlyozom: hogy ma, amikor a Kárpátok-medencéje több ezernyi vára közül tudományosan még majdnem semmit sem tártak fel és amikor éppen Bálványosvár az első erdélyi magyar vár, amelynek a feltárását megkezdjük, végtelenül nehéz szabatosan, feltétlenül biztosan megállapítanunk a vár építésének idejét. Megmondom a kort, amelyben legvalószínűbben épült, felsorolom erre vonatkozó indokaimat is. Még egyszer hangsúlyozom azonban, hogy megfelelő okleveles anyag és megfelelő hasonló várkutatások hiányában csak valószínű ez. Az ezután kutatások még lényegesen befolyásolhatják.

Először is néhány általános megfigyelést kell elmondanom. A várban eddig három boltozat nyomát találtuk. A három közül egyetlen sem csúcsíves, hanem mindhárom félköríves ízlésű, félköríves dongaboltozat maradványa. Ezzel szorosan összefügg az, hogy eddig-élé az egész várban nem került még elé egyetlen csúcsíves részletecske sem. Nemhogy eredeti, a vár, illetve az illető rész építésével egykorú, hanem még későbbi sem, olyan amit a vár emelése után utólag építettek volna be. Ezek egyöntetűen mind azt mutatják, hogy a vár nem épülhetett sem a XV. sem a XIV. sz.-ban, sőt esetleg még csak a mongol dúlás után sem (?). Az említettek teljes hiánya, hozzátéve még azt, hogy a vár védelmi berendezésében, a legcsekélyebb nyomot sem találjuk arra vonatkozólag, hogy a lőporos fegyverek: a puskák, szakállas puskák és ágyú használatba kerülte után megkövetelt korszerű védelmi berendezésekből, átalakításokból a legkisebbet is megvalósították volna, inkább arra mutat, hogy Bálványosvár ekkor már túlélt virágkorát: gazdái nem áldoztak már sem a korszerű harc követelményeihez való átalakítására, sem pedig annak csinosabb berendezésére, szép csúcsíves ízlésű faragásokkal való díszítésére. Nem is csoda, ha eszükbe jut, hogy 1360-ban legkevesebb 10 birtokost uralt. Sok bába között elveszett a gyermek. Legnagyobb

valószínűsége szerint már a XIV. sz.-ban is csak éppen annyira tartották, hogy téli vadászat, meg ellenséges támadás idején meghúzódhassanak benne.

Gondoljunk még egyszer arra, hogy a várból eddig ismert mindhárom boltozat félköríves dongaboltozat maradványa. Gondoljunk ezután arra is, hogy az öregtorony nem magas, karcsú, hanem ellenkezőleg, sokkal inkább alacsony és széles, tehát zömök építmény, továbbá mind az öregtoronynak a falai, mind pedig a várfalak a kelleténél vastagabbak. Bizonyos főkig kezdetlegesebbek, noha maga a falrakás egyébként gondos és lelkiismeretes munka. Mindezek együttvéve inkább amellel tanúskodnak, hogy a vár nem csúcsíves ízlésű, hanem esetleg még a mongol dúlást megelőző időkből származó félköríves ízlésű alkotás.

A várfalakon a XII. században kezdik alkalmazni a lövőréseket, rovátkanyílásokat. Szélességük kezdetben akkora, hogy a harcos jól kilőhessen a nyílát azon át, illetve a harcosok jól kihajolhassanak azon át követ dobni a vár ellen nyomulók támadókra.

Öregtoronyt a IX. sz. óta építenek. Nagy általánossággal véve a négyszög alaprajzúak régebbiek, a kerek alaprajzúak fiatalabbak. Az előbbieket inkább XI–XII. századiak, az utóbbiakat inkább a XIII. sz. végénél fiatalabbnak tartják.

A X. és XI. sz.-ban a kaput vagy két torony közé, vagy valamelyik torony közvetlen közelében helyezték el, ámde kaputorony nélkül. A kaputoronyok csak a XII. sz.-ban terjednek el. Eleinte négyszögű alaprajzúak és nem ugranak ki a falvonalból, később már többé-kevésbé kiszöknek.

Összegezzük most kicsit az utóbb elmondottakat. Ha tudjuk az előbbiekhöz még azt, hogy várunk előbb hangsúlyozott és összes számbavehető építészeti részletei inkább félköríves jellegűek, továbbá hogy egyetlen faltorony, egyetlen figyelő torony nincs a várfalakon, jöllehet ezek már a XIII. sz. elején fellépnek és gyorsan elterjednek, azután meg azt, hogy a mellvéd rovátkanyílásai XII. sz.-i jellegűek, az öregtorony inkább XII. sz. jellegű, végül pedig, noha a kaputoronyok már a XII. sz.-ban elterjednek, Bálványosvár kapuinál még nincs egyetlen kaputorony sem, mindössze a falakat vastagítják meg, illetve a csatlakozó várfalakat oldalozó hatásúaknak emelik, nyilvánvaló, hogy nem mondhatunk egyebet, mint hogy Bálványosvár a mai ismereteink szerint a XII. század elején, esetleg már a XII. sz.-ban épült.

A múlt erőt ad, ámde egyben kötelez is. Régi s igaz mondás. Erőt ad, hiszen noha, még ha a kutatások elején is vagyunk, máris bizonyos, hogy őseink nem a mongol dúlást után, a XIII–XIV. sz.-ban telepedtek ide, mint sokan még nem régiben is hirdették, hanem itt

voltak már a XII. sőt még előbb, bizonyára a X. században is. És jöllehet a vár pogánykori eredete nem igazolható semmivel sem, mégis nagyon meggondolkoztató az a körülmény, hogy noha a belső várnak ebből a tekintetből számbajöhető minden helyét felástuk, egyházépületnek semmi nyomát nem találtam és semmi olyan nyom nem került még napvilágra, amely itteni keresztyén vallási élet mellett tanúskodnék, azaz a „Bálványos” név valóban eredhet a bálványozástól. Erőt ad azután az is, hogy a Bálványosvár mindig magyar volt. Hangsúlyozom ezt, mert a 'bálvány' szó MELICH szerint legvalószínűbben szláv jövevényszó, olyan, amely 1055-ből ismeretes már a magyar nyelvből, sőt 1093-ban már tulajdonnévként is előfordult. Erőt ad végül aztán az öregtorony tövéből említett fal-köpenyeg. Előfordul nem egyszer külföldi tornyoknál is, hogy lefelé fokozatosan szélesednek. Ez természetes, mert ezzel növelték a fal szilárdságát. Ámde nem túlságosan gyakori. Ebben az alakban pedig mondhatni ismeretlen. Ismeretlen a váraknál, ismeretlen a középkorban. Megvan ellenben a magyar faépítészetben, régi-régi harangtoronyainkon, toronyfedeleinken. Bálványosvár öregtoronya köpenyével nem csak egyszerre messze visszavisszük korban faépítészetünk eme jellegzetes sajátosságait is, hanem ez, egyúttal, sokkal régebbi mintaként, nagyon támogatja azon néhányunk gondolatát is, akik azt hisszük, hogy ez az építkezési sajátosság messzi ázsiai hazánkból hozott ősi örökségünk egyik nagyértékű alkotó eleme.

HEREPEI János

Zárószó

dr. FERENCZI Sándor: Bálványosvár és a bálványosvári ásatás című előadásához (1942. nov. 21.)

Mélyen tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Engedjék meg, hogy megköszönjem FERENCZI Sándor tudós barátomnak az ásatás kiválóan szakzerű elvégzését, továbbá a nyert eredmények és megfigyelések tudományos értékű összegezését. Mielőtt azonban előadó estélyünket bezárnám, kötelességemnek érzem megemlékezni arról a körülményről, hogy a Székely Nemzeti Múzeumnak egymagában nem volt módjában erre az ásatásra annyi pénzt áldoznia, mint amennyit e nem kis mennyiségű és milyenségű munka eleddig felemészített. Éppen ezért hálámat kell kifejeznem dr. TAMÁS Lajos és dr. LÁSZLÓ Gyula egyetemi tanár uraknak, az Erdélyi Tudományos Intézet kiválóan tudós irányítóinak, mint akik készséges megértéssel jöttek múzeumunk segítségére. De meg kell köszönnöm egyes jóakaró barátainak, mint CZÁKA

István csíkszeredai, LÁSZLÓ Endre kolozsvári, NAGY Endre Ferenc kézdívasárhelyi, dr. SÓLYOM Miklós torjai, SZOPOS Sándor kolozsvári lakos uraknak, valamint másoknak, hogy részben anyagi segítséggel, részben természetbeni támogatással, sőt egymásik úr mindkét módon is elősegítette bálványosvári munkálataink folytatását. Ennek előre bocsátása után még bejelentem, hogy a FERENCZI Sándor által elért nagyszerű eredményektől fellelkesevde, a jövő év tavaszán folytatandó munkálatok lehetővé tételére kézdívasárhelyi jóakaró barátaink máris mintegy 2500 pengő összeg adományozását helyezték kilátásba.

A továbbiakban bejelentem, hogy a jövő szombaton ugyanezen a helyen s a szokott időben SZÉKELY Zoltán múzeumőrünk fog vetítettképekkel kísért előadást tartani „A háromszéki római telepedések kialakulása” címmel. Előadásának magját fogja képezni a Székely Nemzeti Múzeum komollai ásátása, amelyet megbízásunk folytán a nyár folyamán kifogástalan szakszerűséggel saját maga vezetett.

Befejezésül most már megköszönöm megjelenésüket és kérem, hogy odaadó munkánkat mindenkor szívesen figyelmükre méltatni ne terhelhessenek.

FERENCZI Sándor

Előzetes jelentés Bálványosvár 1943. évi ásátásának eredményeiről

A Székely Nemzeti Múzeum múlt október–november hónapban ásátott másodszer az ősi székely mondákban annyit ismergetett Bálványos várban. Mielőtt részletesen ismertetném az ásátás eredményeit, először föltétlenül azokat kell hálával említeni, akik kisebb-nagyobb anyagi támogatással lehetővé tették az ásátást. Közülük elsősorban Albert királyi herceg Ófenségéről meg dr. PETRY Pál Óméltóságáról, az Országos Gyermekvéddő Liga elnökéről kell megemlékeznem, mert egyrészt a hatalmas, 3000 pengőnyi adományukkal segítettek, másrészt a most már a Gyermekvéddő Liga tulajdonában levő Bálványosvárat oly készségesen engedték át az ásátás lebonyolítására, sőt másfajta támogatással is rendkívül segítették a kutatókat. Utánuk dr. vitéz SÓLYOM Miklós kézdívasárhelyi ügyvéd áldozott legtöbbet, mert ő, a vári kutatások érdekében kifejtett hűrverésen kívül 500 pengő közpénzzel járult a kiadásokhoz. Bálványosvár régi tulajdonosa: a Transsylvaniai rt., illetve vezérigazgatója: LÁSZLÓ Endre se feledkezett meg korábbi tulajdonáról. 400 pengőt küldött erre a célra. Az említett nagyobb adományozókon kívül KANABÉ Sándor kézdívasárhelyi gyárigazgató s CZÁKA István csíkszeredai hentes 100–100 pengővel, a szentivánlaborfalvi

gőzmalomtulajdonos pedig 30–30 pengővel gyarapította az ásátások pénzalapját!

Ezek a közpénz-támogatások. Ámde POZSONYI Attila ezredes, egykori leventeparancsnok lelkes kezdeményezésére megmozdultak a torjai leventék is. Közöttük ui. SÁNDOR István tanító és CSULAK Kálmán kereskedő, levente parancsnok vezetésével önkéntes, áldozatos tevékenységükkel segítették föltárását. NAGY Ferenc Endre kézdívasárhelyi szeszgyáros, özv. KOVÁTS Béláné torjai nagyszony, VARGA Béla torjai vezető-jegyző, FARKAS Mihály torjai r. kat. kántor viszont különféle anyagi s erkölcsi támogatással mozdította elő a munkálatok sikerét.

A vár föltárását illetőleg elsősorban a „kút” kiásásáról kell megemlékeznem. Hagyomány szerint a „kút” 300 öl, azaz 568 m mély és összeköttetésben állott Bálványos-patakával, mert a kút pereméről követ dobtak mélyébe, annak esése sokáig hangzott, tehát nagyon mély lehet... Ezek a mesék eleve nem voltak hihetőek. Egyrészt azért, mivel Bálványos-patak medre nem 568 m-el van a csúcs alatt, hanem csak 263 m-el. Másrészt pedig azért, mivel az összekötő hegynyereg nyugati oldalában, Bálványos csúcsánál 40–60–80 m-rel lennebb már több bővíző forrás fakad; ezek vígan elláthaták ivóvízzel az erősség lakóit.

A „kút” még az utóbbi, szerényebb lehetőség ellenére is váratlan meglepetést okozott: nem kút, mélysége mindössze 4,7 m! Látszólag tetemes szélességből (átmérője 2,9 m) mindenki jogosan következtethetett arra, hogy valóban mély. Erre vallott különben a várfalhoz hasonló, ügyesen, gondosan rakott fala is. A „kút” kitakarítása előtt csupán egy valami volt föltűnő furcsa: nyílása (szája) nem kör alakú, hanem – nagyjában – egyenlőoldalú háromszög idomú, csak éppen csúcsai jócskán lekerekítettek. Majdnem színültig megtelt a környező falrészek leomlásakor beléhullott omladékkal. A törmelék java része bizonyosan az őregtorony délnyugati sarkának ismételt leomlásakor jutott oda, mert munkásaink csákánya különböző magasságban több onnan való faragott sarokkőre talált. A kövek között porhanyó fekete föld töltötte ki. Nem a hegyen lépten-nyomon megfigyelhető sárgás agyag, hanem a legkiválóbb, bizonyára a „kútban” száradtak során át behullott faivelekből képződött, kiváló fekete föld.

TÖRÖK György torjai munkás szorgos keze 4,7 m mélyen egyszerre csak azt érezte, hogy az egyik – vízszintesen fekvő – kő nem hever lazán, mint az addigiak, hanem szilárdabban: szándékosan rögzítettek látszik. Óvatosan fejtve a kötömböket kisült, hogy a jelzett mélységben kőpadló fedi a „kút” egész fenekét. A nagyon gondosan, egyenletesen rakott kőpadlón az egyik oldalon több agyagedény töredékei, további

táplálkozásra valló különféle állat: juh-, disznó-, őz-, marha- és szárnyas csontok heverték. Nagyon kedves meglepetés volt, amikor három alázuhant kő keretezte üregben majdnem teljesen ép agyagfazék is napvilágra bukkant.

A „kút” feneke egyik oldalán kis részen hiányzott a kőpadló. Ehelyütt két agyagot találunk a padló szintjében. A két agyagban lapos kővel fedett, 40-50 cm átmérőjű gödör mélyedt. További kutatás közben kiderült, hogy a kőpadló alatt is – függőleges értelemben – folytatódik a nagyon erős, 50–60 cm vastag, két agyagréteg. Alatta pedig közvetlenül a szálában álló szikla következik. Az utóbb említett gödör még ebbe is bemélyedt 35 cm-re.

A kőpadló, az alatta fekvő, szándékosan oda hordott agyagtömeg meg a szikla egyaránt azt bizonyítja, hogy az a hely nem lehetett kút. Sőt még azt is valószínűsítik, hogy víztartó, illetve vízgyjűtő-menedes se lehetett. A munkások között legkézenfekvőbb magyarázatként fölmerült az a gondolat, hogy pince volt. De ez se valószínű, mert, ha valóban pincét akartak volna létesíteni, akkor ugyanezen a helyen, a két szikla közötti mélyedésben sokkal kevesebb fáradsággal (mindössze kevés kiszélesítéssel, egyengetéssel, továbbá fele akkora boltozat kiépítésével) sokkal terjedelmesebb pincéhez juthattak volna. Egyetlen lehetőségként csak arra gondolhatni, hogy a szóban forgó helyiség kútbörtön volt. Erre vall a szabályos kőpadló, az azon – mondhatni – rendszerben tartott különféle alakú s rendeltetésű edények és az emberi táplálkozásra valló, különböző állatfajok egyedeinek csontjai. Sőt, mi több, a padolatlan részből említett, kőlappal fedett gödör is. Az ezen a „kies nyaraló helyen” tartózkodott fogoly bőséges táplálkozása természetes következményeinek kiüríthetősére szolgált...

Igen, a fogoly egyáltalán nem élelmiszerjegyes alapon táplálkozott, sőt, raboskodása ellenére is nagyon jól. Ha már nem is sokat törődünk a marha-, juh-, disznó- vagy éppen őz-csontokkal, a szárnyas combcsontok mégis csak arról tanúskodnak, hogy a várkonyha „tünderei” nem egyszer megsajnálták a kútbörtönben raboskodott szegény foglyot és jobb, sőt egészen jó falatokat is juttattak neki. Hogy hányan raboskodtak itt s ki volt az utolsó fogoly, nem mondható meg. Sajnos, egyik se véste, karcolta a nevét, se raboskodása idejét, a kútbörtön fala köveire. Csupán a fazekak jellegzetességei alapján állapítható meg annyi, hogy az utolsó fogoly, híhetőleg, a XIV. században, KÁROLY Róbert vagy Nagy Lajos uralkodása idejében sanyaroghatott itt.

Az idei ásátás következő, nagyobb feladata az öregtorony belsejének teljes kitakarítása volt. Míg tavalyi munkásaim annyira félénkek voltak, hogy se a

„kútba” nem mertek lemenni, sem az öregtorony belsejéből nem merték kicipelni a beomlott köveket, az ideieket annyira elragadta a régészkedés kutatószenvédélye, hogy egyáltalán nem félték, sőt a legnagyobb buzgalommal, érdeklődéssel serénykedtek. Kettejük váltott ki az öregtorony föltárásakor: LÁZÁR Miklós és LÁZÁR Dénes. Szorgos igyekezetük eredményt is hozott, csak – sajnos – nem a nagyvilág várakozásának megfelelő. Fáradságos igyekezettel, de sikerült mind kívül, mind belül kitakarítaniuk az öregtoronyt. Kiderült, hogy az omladéktól eltakart rész mindössze egyetlen, teljesen zárt, természetes világítás nélküli – bizonyára raktár – helyiség volt. Innen várakozás ellenére se vezetett ki alagút. Nagy kár, hiszen ezt, a középkorians vadregényes érdekességét a közember föltétlenül elvárta volna Bálványosvártól. Elvárta volna az alagutat, véget nem érő lépcsőkkel, ide-oda kanyargó folyosóival, oldalrekeszekbe rejtett kincseivel... vagy az elhunyt ősök bálmulatos temetkezéseivel. Ámde – sajnos – mindebből semmi sincs. Sőt a legnagyobb fájdalommal kellett azt tapasztalunk, hogy az utolsó várúr is rendkívül fősvény lehetett: a Székely Nemzeti Múzeum kárára, a szó legszorosabb értelmében kiűrtette az öregtoronyt. A beomlott falak kövein és mészhabarc-rögein kívül semmiféle használati- vagy szerkezeti tárgy, még árva vasszeg sem került elő. Így hát ez a rész voltaképpen csak az öregtorony telepítését, építési módját illetőleg egészíti ki ismereteinket.

A múzeum egyidejűleg a váron kívül is kutatott. Az erősséghez vezető hegynyakról kiemelkedő s esetleg mesterségesnek vélhető kúpcskát is ellenőrizni kellett: nincs-e esetleg valami előerdő ott? Az ottani ásátás e tekintetben nemleges eredménnyel zárult ugyan, ámde magát a vár telepítését illetőleg mégis, ennek ellenére is kínált bizonyos érdekes föltevésre lehetőségét. Elfogadhatósága természetesen a további, ennek a lehetőségnek a megvizsgálására is kiterjedő kutatásoktól függ.

A Székely Nemzeti Múzeum ideai bálványosvári kutatásainak tudományos eredményei ennyiben foglalhatók össze. Emellett természetesen nem feledkeztünk meg arról sem, hogy Bálványosvárat, a természet- és történelembarátoktól különösen és gyakran fölkeresett helyet előkészítse a várható idegenforgalomnak is. Ezért megkezdtem kitakarni a még ki nem ásott várfalrészleteket is a bokrok tömkelegéből, sőt az északi várfalszakasz külső oldalán körüljáró ösvényt is készíttettem. Innen most még a gyengébb idegzetűek, a félénkebbek is élvezhetik ennek a remek várrészletnek eddig szinte hozzáférhetetlen, megtekinthetetlen, bokroktól és fáktól zavart, rejtett szépségét, magasztosságát...

A Székely Nemzeti Múzeum ezidei bálványosvári ásátásáról szóló beszámolómat ezzel zárom is.

Csupán annyi hozzáfűzni valóm volna, hogy Háromszék megértő közönsége ezután se feledkezzék meg erről az egyedülálló kincseről: Bálványosvárról. Támogassa föltárását, helyreállítási munkálatait, hogy az idők végtelenségéig messzeföldön hirdethesse a székelység ősi erejét, itt létét! Így pl. most égetőn szükséges volna 10–12 vastag deszka, a „kút” befödésére, mert, ha nyílása szabadon marad, az erősség egyik legértékesebb (ne feledjük: az APOR-család hagyománya szerint APOR László vajda ebbe a várba záratta a tőle magyar királyul el nem ismert Ottó bajor herceget!) a téli-tavaszi hóolvadások, újra ismétlődő fagyok következtében bizonyára beomlik. Ez a kérés – remélhetőleg – nem marad pusztába kiáltott szó!

Torja, 1942. okt. 23-án

*

**FERENCZI Sándor dr. SÓLYOM Miklós
kézdivásárhelyi ügyvédnek írott levele
1943. évi november hó 29-én**

Kedves Miklós!

Szerettem volna addig ázni Bálványosváran, míg befejeződik szovátai nagygyakorlatotok. Ámde nem sikerült. Részben, mert behavazott, részben pedig mert már nagyon vártak idehaza. Ha nem is sokáig lehettem ott, mégis meg vagyok elégedve az eredményel. Először azért, mert sikerült kiásatnom a „kutat”. Másodszor pedig azért, mert sikerült egészen kitakarítatnom az öregtornyot.

[Kihagytam a levélnek az ásatási jelentésbe foglaltakkal többé-kevésbé azonos tartalmú részletét. F.I.]

Ezt végeztem Bálványoson. De Torján is hozzájutottam rendkívül érdekes és érdemes fölfedezéshez. Karatnai munkásaim egyike említette, hogy CSULAK Kálmán közelében levő egyik ház (354. sz., tulajdonképpen altorjai, FÁBIÁN Mihályné tulajdona) vakolata leomlott és ezen a részen, a gerendán, betűk, írás van! Kísült, hogy Székelyföld egyik legrégebbi faházmaradványa: 1675-ben épült házból van meg még négy faragott gerenda. A ház a múlt század elejéig állott. Akkor újjá, kisebbre építették, de – részben sajnos, részben örvendetes – a régi ház mester-gerendáinak egy részét rövidebbre vágva az oldalfalba rakták be.

Ezek az eredményeim. Tevékenységemmel párhuzamosan HERPEI igazgató úr követte tanácsomat és levélben kereste meg a Tőled ajánlott urakat az ásatás anyagi támogatására. Levelezésének eredménye azonban végtelenül lesújtó. KANABÉ Sándor igazgató úr küldött 100 pengőt és ígéretet, hogy a gyárnál majd

beszél az ásatása ügyében. A milliomos szentiván-laborfalvi molnár pedig küldött – frd és olvasd – 30, azaz harminc pengőt, vagyis két idei napszámot! De ne hidd: a többiek még csak nem is válaszoltak...

Te, Miklós, tavaly ígértél 500 pengőt és ezt az ajánlatot – Bálványosra utaztamkor, le-g-alább is így nyilatkozták – fenntartottad idénre is. Szíves engedelmeddel tehát előlegeztem az összeget és el is költöttem. Ezért azonban ne szidj engem, mert ha meg is írtam Neked ezt, távol legyen tőlem, hogy követeljem Rajtad az 500 pengőt. Te ui. terményekben ígérted nekem, majd, ha feljönnek a leventék ázni, míg én ezt ily alakban idén nem vehettem igénybe, hiszen a mezei munkások hiánya, illetve ennek következtében a mezei munkák eltolódása folyományaképpen nem lehetett szó arról, hogy a torjai leventéket hosszabb időn át foglalkoztassam és így élelmezniem kelljen az ásatásokkor.

Egyáltalán nem sürgetem, nem kérem ezt az összeget. Ehelyett azonban inkább arra kérek, hogy a Tőled ajánlott urakkal beszélj újból: ne feledkezzenek meg ígéretükről, támogassák az ásatásokat, még pedig oly összegekkel, amit esetleg szemebbenés nélkül is feltesznek egy-kártyalapra, vagy amit könnyedén kidobnak egy-egy flekkenezéskor és azt követő izogatáskor. Méginkább megkérlek a következő izogatásokra:

1. FÁBIÁN Mihályné említett házában eddig 4 db kb. 5 m hosszú, 24,5 cm vastag és széles, faragott gerenda került napvilágra. Az öreg FÁBIÁN – jellemző ez közéskorunk úri gondolkodására s az előbbivel kapcsolatban a székely urak paraszti fölfogására – ahogy kértem, azonnal belement abba, hogy, ha a múzeum az említett négy ócska gerenda helyett négy újat ad, átengedi a múzeumnak a négy gerendát minden régiségi árkülönbözés nélkül, noha elsőrendű műemlékek, és jól megkérhető volna az árukat! Arra kérek tehát, fogd meg torjai és kézdivásárhelyi ismerőseidet, különösen a fakereskedőket, nyúzd meg őket négy olyan gerenda erejéig. Lehetetlen ui., hogy amikor a földhöz ragadt szegény székely lemond minden nyereségről, noha jól fölcsigázhatta volna árukat, mert – amint mondtam – igazán elsőrendű műemlékekről esik szó, ne akadjon Kézdivében egyetlen ember se, ne akadnának többen, akik föl ne ajánlanák ezeket a székelős gerendákat, sőt esetleg még néhány tartalék gerendát is. Ti. nem ártana szerezni ilyet is, mert tavasszal lebontják a házat és esetleg még előkerülhetnek a többiek is. Az a mestergerenda is, amelybe az 1675-i építetető neve véssődött be.

2. A második kérésem szintén fakereskedőt illető kérdés. Föltétlenül meg kell védenünk Bálványos kútját a beomlástól. Ezért, tekintetbe véve a kút legnagyobb hosszát (2,90 m) és szélességét (2,70 m), 25–30 cm-es deszkaszélesség mellett szükséges volna befe-

déséhez 10–11 szál vastag (focni) deszka. Egyáltalán nem nagy összeg, nem hallatlan nagy összeg ennek az ára. Olyan famennyiség, amelyet fakereskedő bármelyik pillanatban kihajíthat a kocsmá asztalánál. Úgy gondolom tehát, megteszik, ha szépen kéred. (Bizonyára azonnal megtennék, sőt kétszer annyit is adnának, ha az oláh szolgabíró „kérné!”) Beszélj a lelkükre. Megteszik bizonyára. Meg kell tennetek, hiszen ha most minél gyorsabban meg nem szerzed, be nem fedjük a „kutat”, az a téli–tavaszi olvadáskor teljesen beomlik. Így Bálványosnak egyik legérdekesebb része éppen átkozott szegénységünk okán, éppen a mi hibánkból, szemünk láttára megy tönkre.

Nagyon kérek, kedves Miklós, beszélj lelkükre. Áldozzák azt a keveset. Inkább egekig földicsérem hazafiságukat, áldozatkészségüket, csak tegyék meg. A gerendák, illetve a deszkák fölszállítását és az utóbbiak elhelyezését, azt hiszem, legkönnyebben POZSONYI ezredes úr révén oldhatjuk meg. Bizonyára megteszi, kivált ha vitéz KOZMA vezérőrnagy úr rövidesen megdicséri leventéinek tevékenységét. Esetleg egy-két napra magam is elszaladok a munka irányítására. Beszélj a fejükkel. Lehetetlen, hogy ezt és többet is ne tudnánk összehozni, mikor legkiválóbb két székely vagy székelyföldi emlékünknö megmentéséről van szó! Ne sajnáld a fáradságot, tégy meg mindent a most kértek gyors elintézésére. Erre kér ismételtlen leg-
őszintébb híved.

**Özv. HANN Frigyesné levele
FERENCZI Sándorhoz a
bálványosvári kutatásokkal
kapcsolatban**

Nagyságos
Dr. FERENCZI Sándor
múzeumőr úrnak

Tudva, hogy a bálványosi ásásokat a Tanár úr vezeti, ezért tudomására hozom, hogy itt a kertem végében, a mezei út oldalában a bálványosi építkezéshez hasonló épület nyomaira bukkantam. Gondolom, jó volna, ha a Tanár úr alkalom adtán valakivel megnézhetné, hogy érdemes volna azt kiásni? Magam kolozsvári lakos vagyok, itt nyaraltam, de jövő héten haza megyek és ezért from le pontosan, hogy meg lehessen találni a helyet. A [Kézdi] Vásárhely–bálványosi országúton a 10-es km-rel majdnem szemben, kis hídon tér be az út Volálba; a patakon átmelve szembe megy ki a Ráczgödre (mezei út, nagyapám volt RÁ CZ Ferenc), amint jobbra fordul a temető felé, a fordulótól nem messze van az épületmaradvány.

Köszönettel venném, ha az eredményt szívés lenne közölni velem.

Teljes tisztelettel
özv. HANN Frigyesné
sz. BABÓS Erzsébet
Kolozsvár, Magyar u. 23. sz. 361

(A családnevek majuszkulás kiemelését, beleértve a közölt szövegeket, kötetyszerkesztési szempontok indokolják. A szerk.)

**Cercetări arheologice
în cetățile din Trei Scaune**
(Despre publicare)

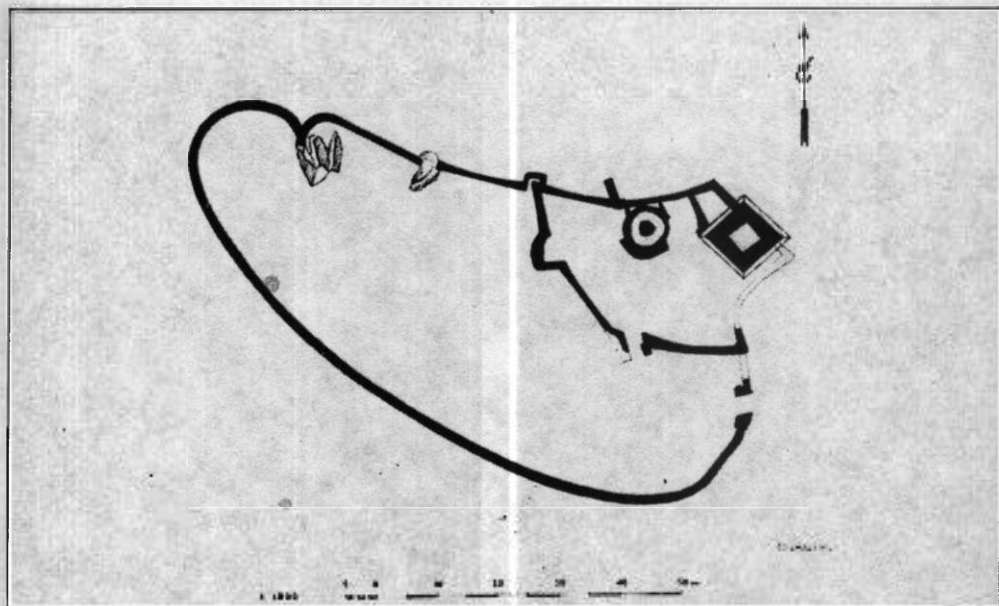
Alexandru FERENCZI (1894–1945), valorosul arheolog clujan a elaborat mai multe lucrări referitor la teritoriul județului Trei Scaune, care au rămas însă în manuscris. Începem să le publicăm cu această ocazie, împreună cu anexe referitoare păstrate. Studiul „Barangolás Háromszék vármegye régi váraiban” (Călătorii în vechile cetăți ale comitatului Trei Scaune) a fost întocmit inițial în vederea unei publicări în limba română (publicarea a eșuat din cauza decedării lui Vasile PÁRVAN, între timp). Materialul său grafic s-a pierdut în întregime în timpul ocupației sovietice la Cluj. În casa FERENCZI au fost cantonate militare, luni întregi. S-a păstrat în schimb materialul grafic anexat conferinței și raportului preliminar din 1942, referitoare la Cetatea Bálványos, un exemplar chiar în Muzeul Național Secuiesc. În afară de cele menționate, publicăm raportul recunoașterii pe teren referitoare la cetatea Alsósólyomkő (Bicsad, j. Covasna), din 1936, raportul preliminar al săpăturilor de la Bálványos, din 1943, și câteva scrisori legate de acestea din urmă. Despre viața și opera lui Alexandru FERENCZI considerăm oportună preluarea prescurtată a prezentării apărute acum câțiva ani la Pécs (R. Ungară). (Red.)

Arhaeological Researches in the Citadels of Háromszék (Trei Scaune)

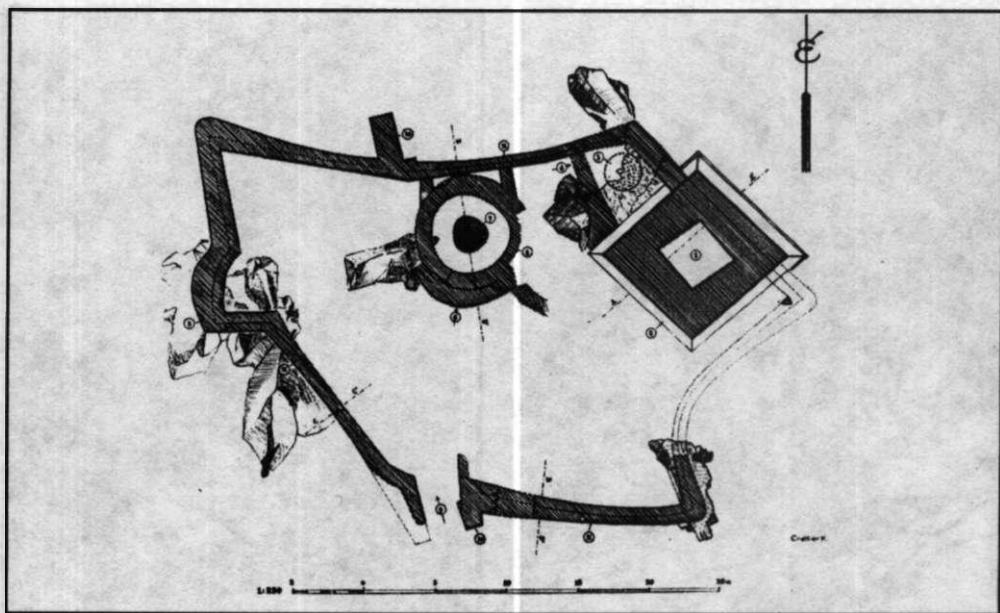
(About the publication)

Sándor FERENCZI, the archaeologist left us in form of manuscript documents referring to several parts of the county Háromszék, which now are to be published. The Work „Barangolás Háromszék vármegye régi váraiban” (Walks in the early citadels of Háromszék) was originally prepared to be published in Romanian language (the sudden death of Vasile PÁRVAN impeded its publishing), therefore it had to be reformulated and corrected from a stylistic point of view. Its illustrative material was all lost during the invasion of the Soviets, when in the house in Kolozsvár (Cluj) of Sándor FERENCZI Russian soldiers were lodged for several months. An illustration material about the citadel of Bálványos was luckily preserved in the Székely National Museum.

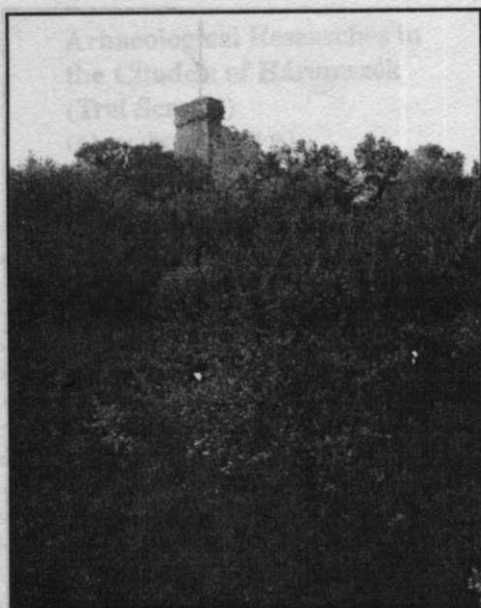

1. ábra Bálványosvár alaprajza

2. ábra Bálványosvár belső várának alaprajza: 1 – Öregtorony, 2 – Csonkagúla alapzata, 3 – „Kincstár” bejárata, 4 – Valószínű bejárata, 5 – Várkutat övező kőfal, 6 – Belső várudvarról a kúthoz vezető bejárat, 7 – A vár kútja, 8 – Bástyaszerű kiszögellés, 9 – Belsővár kapubejárata, 10 – Támpillér, 11 – Mellvédmaradvány

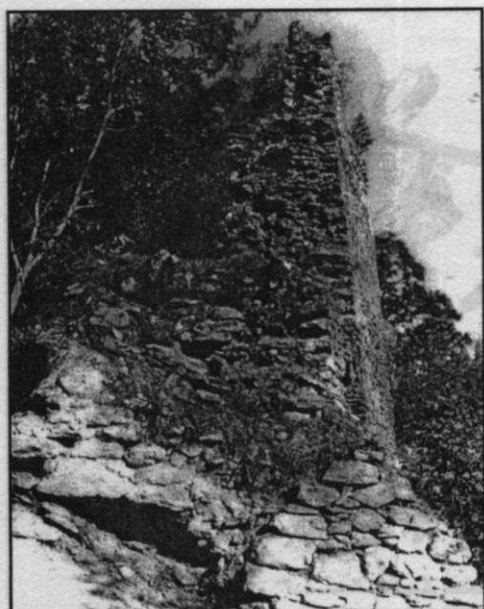

3. ábra Bálványosvár É felől, a hegygerinc oldalából nézve

4. ábra Bálványosvár külső várkapujának belső oldala

5. ábra A belső várkapu K-i oldala s a csatlakozó várfal

6. ábra A belső várkapu Ny-i oldalának várfal folytatása

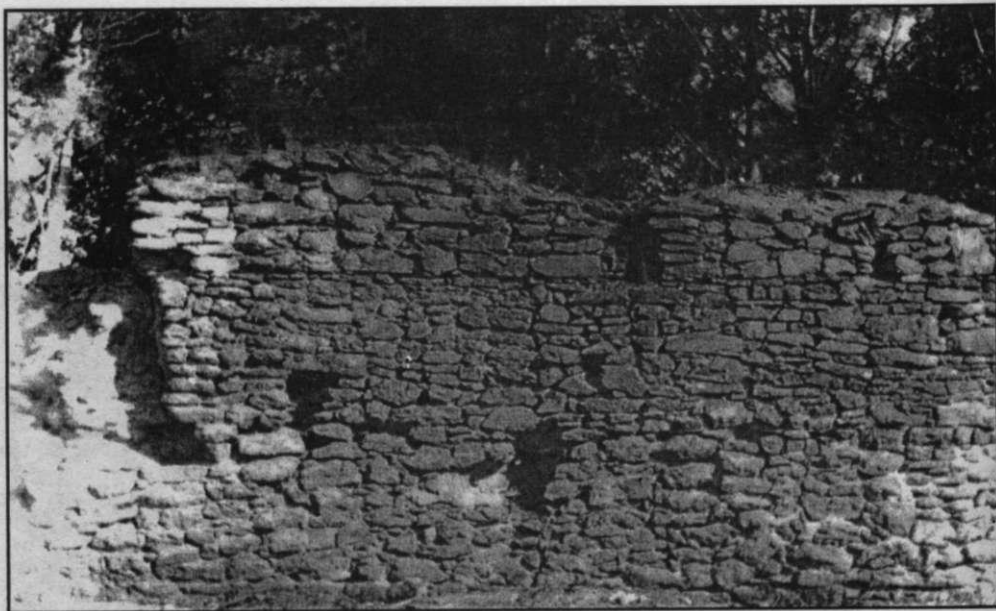
7. ábra A belső várkapu Ny-i oldalának maradványa

8. ábra A belső várfal DNy-i része belülről nézve

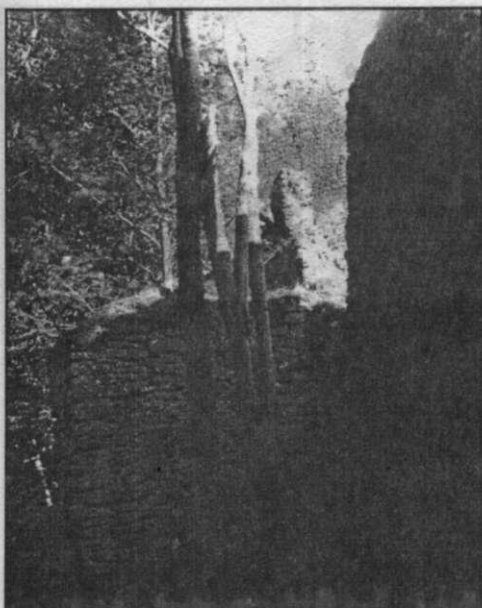
9. ábra A belső vár É-i fala belülről nézve

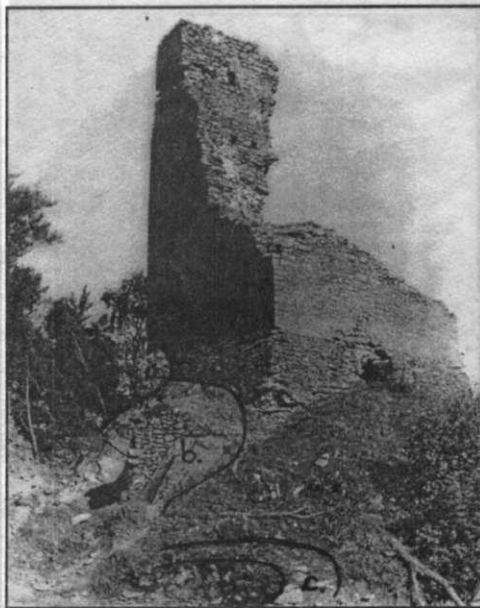
10. ábra A belső vár ÉK-i szöglete az É-i várfal, folytatásával (a), a várkút kökerítésével (b), a „kincstár”-ral (c) és végül az öregtorony alsó részével

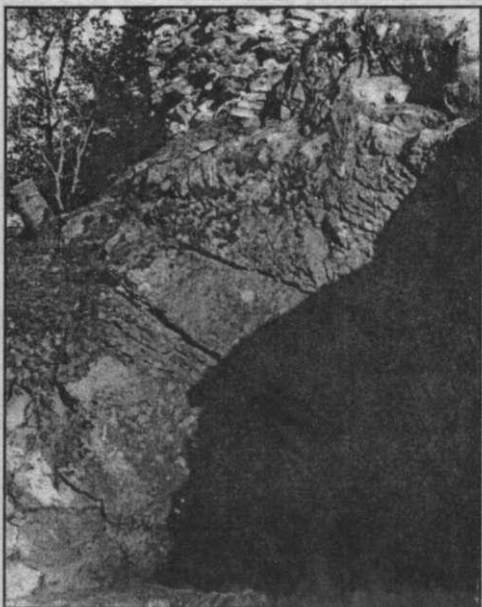

11. ábra A belső vár É-i fala a támfallal, kívülről nézve

12. ábra Az őregtorony DNy-ről nézve, alul az É-i fal részletével (a), a „kincstár”-ral (b) és a várkút kökerítésével (c)

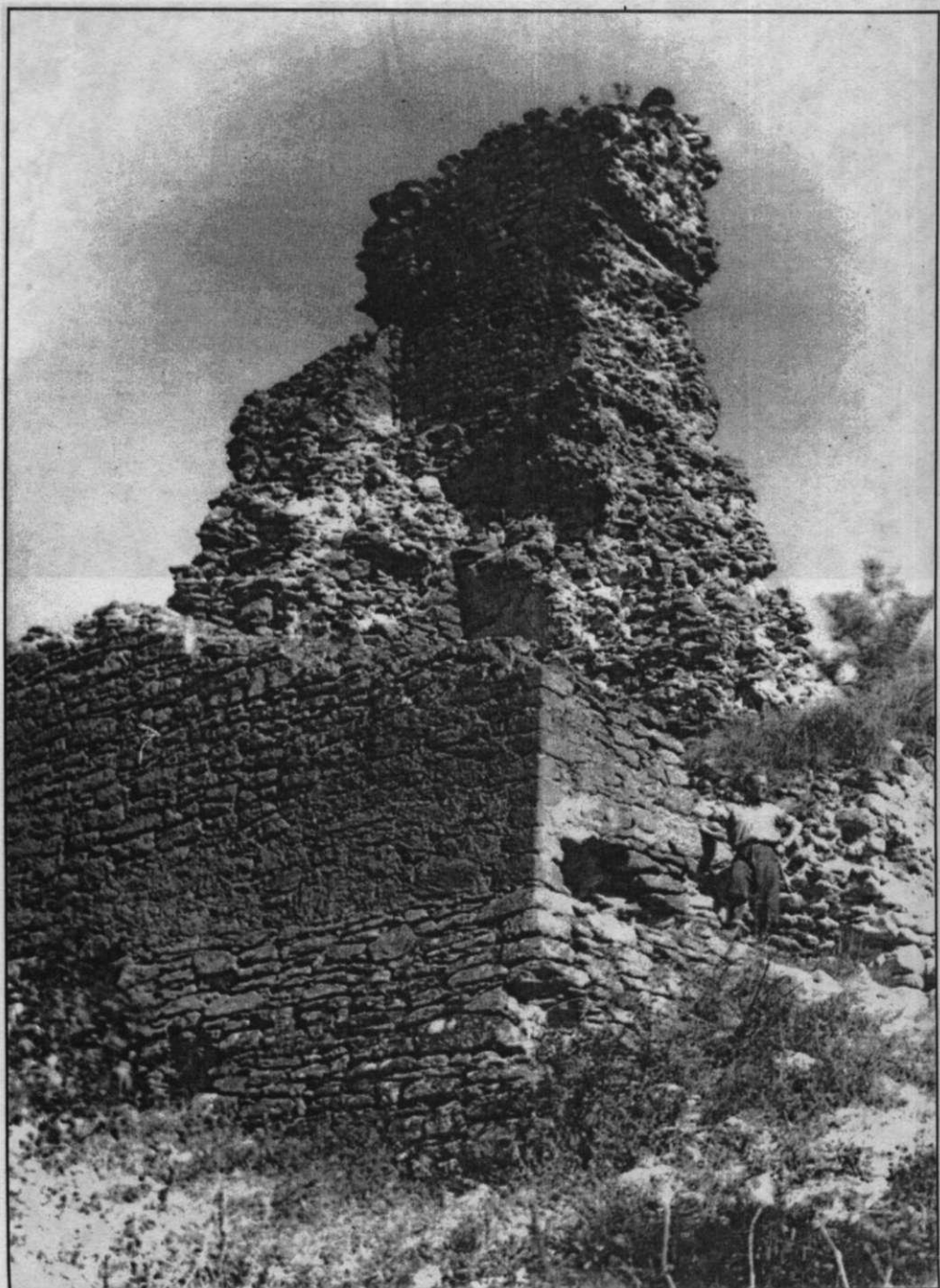

13. ábra A „kincstár” belseje

14. ábra Az őregtorony 1910-ben
Az ábra (Dr. BÁNYAI János felvétele)

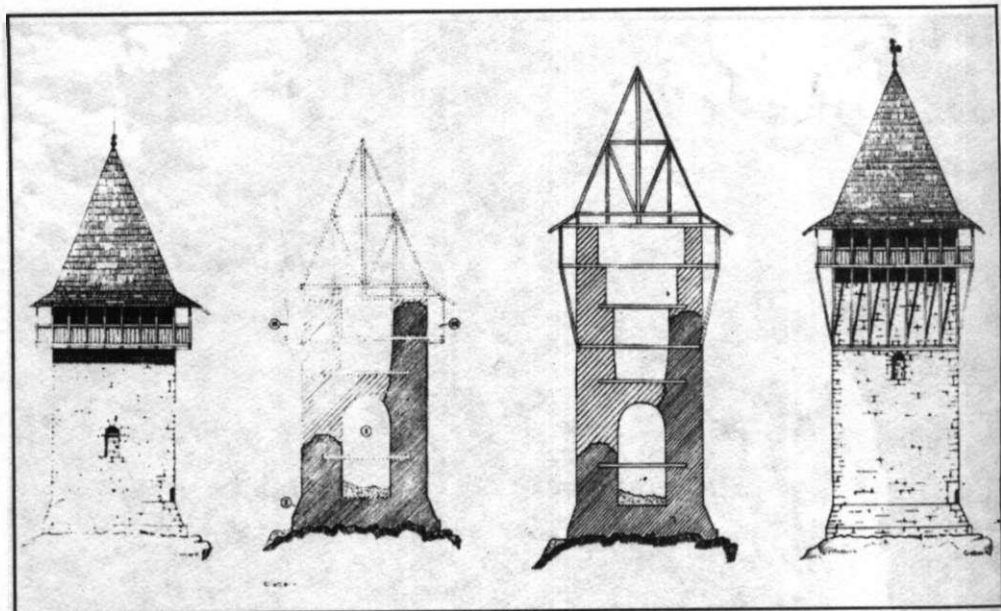

16. ábra Az öregtorony É-i falának belső oldala az emeletváltó gerendák üregével, a sarokkal és a félkörív indulásával

17. ábra Bálványosvár öregtornyának helyreállított képe és metszete
 (A baloldali dr. FERENCZI Sándor, a jobboldali CRETTER Károly helyreállítási tervezete)

